HET CONSERVATISME: KRITIEK VAN DE VERLICHTING EN DE MODERNITEIT[*]

Dr. A.A.M. Kinneging[1]

> Het is de mooiste list van den Duivel ons te overtuigen dat hij niet bestaat.[2]

1. Vraagstelling

Heeft het conservatisme enige pertinentie aan het einde van de twintigste eeuw? Dat is de vraag die in dit opstel aan de orde is. Die vraag kan echter alleen op zinvolle wijze worden geëntameerd wanneer bekend kan worden verondersteld wat het conservatieve gedachtegoed behelst. Kan dat? Neen. Het conservatisme is de 'dark horse' onder de politieke *Weltanschauungen*.

Enerzijds geldt dat voor velen de term conservatisme geen andere betekenis heeft dan van een afkeurende kwalificatie, die staat voor domme en laffe behoudzucht. Ook in de politieke retoriek is dit over het algemeen de betekenis van het woord conservatisme. Dit woordgebruik beperkt zich niet tot Nederland, maar is een nagenoeg universeel verschijnsel. Vrijwel overal heeft de term conservatisme een negatieve connotatie; vrijwel nergens bestaan dan ook politieke partijen die zich expliciet conservatief noemen. Een Conservative Party, zoals die in Groot-Brittannië bestaat, is een uitzondering.[3]

Anderzijds wordt, in tegenstelling hiermee, in de handboeken over de geschiedenis van de politieke filosofie het conservatisme over het algemeen, naast het liberalisme en het socialisme, gezien als één van de drie grote politieke denkrichtingen van de afgelopen twee eeuwen.[4] Bovendien zijn er vele wetenschappelijke monografieën en artikelen over het

---

[*] Oorspronkelijk verschenen in *Philosophia Reformata*, najaar 2000.
[1] Met dank aan mr. Y.K. de Boer, prof. mr. dr. P. Cliteur, prof. dr. D. Germino, mr. B. Labuschagne, mr. drs. M. Schut, prof. mr. A.K. Koekkoek, mr. drs. M. Visser, mr. K. Waaldijk en mr. R. van Wissen, die allen de moeite hebben genomen dit artikel van, soms zeer uitgebreid, commentaar te voorzien.
[2] Baudelaire, geciteerd in Denis de Rougemont, *Het Aandeel van den Duivel*, Amsterdam z.j., p.9
[3] Er lijkt zich echter geleidelijk een verandering te voltrekken in dezen. Een van de fracties in het Europees Parlement noemt zich welbewust de conservatieve fractie. Ook in de U.S.A. heeft het woord de afgelopen decennia zijn negatieve connotatie verloren en noemen zowel politiek filosofen als politici zich tegenwoordig zonder aarzeling conservatief. Cf. George H. Nash, *The Conservative Intellectual Movement in America since 1945*, 2[e] ed., Wilmington, Delaware, 1996.
[4] Cf. George Sabine en Thomas Thorson, *A History of Political Theory*, 4[e] ed., Hinsdale, Ill., 1973, hst.30; Iring Fetscher en Herfried Münkler (red.), *Pipers Handbuch der Politischen Ideen*, München en Zürich 1986, vol.IV, hst.2 en 5; John Plamenatz, *Man & Society*, herz.ed., Londen en New York 1992,

conservatisme, waarin een ideeëngoed wordt besproken dat, of het nu door de auteur wordt beaamd of niet, in ieder geval nimmer wordt afgedaan met de kwalificatie 'domme en laffe behoudzucht'.[5]

Hoe is deze tegenstelling te verklaren? Als het waar is dat het conservatisme één van de drie grote politieke denkrichtingen van de afgelopen twee eeuwen is, moet het in de praktische politiek terug te vinden zijn, zij het kennelijk onder een andere benaming. Het meest voor de hand ligt het het conservatisme te zoeken in de christelijke partijen. De twee andere grote *Weltanschauungen* waren immers 'neergeslagen' in partijen die zich expliciet op het liberalisme respectievelijk het socialisme beriepen en zich veelal ook in hun naam als zodanig afficheerden. Anderzijds geldt dat, indien conservatief denken schuil kan gaan onder de benaming 'christelijk', het zich evenzo goed kan tooien met het adjectief 'liberaal' of eventueel zelfs 'socialistisch'. De vlag dekt, zeker *in politicis*, lang niet altijd de lading.

Om hierover echter iets van meer dan hypothetische aard te kunnen zeggen, dient eerst te worden bepaald *wat* het conservatisme nu eigenlijk inhoudt en, in samenhang daarmee, *wie* de conservatieve leidsmannen zijn. Dit opstel zal derhalve vooral een historisch-beschrijvend karakter hebben. Uiteraard zal daarbij de evaluatieve aard van de vraagstelling niet uit het oog worden verloren. Hoe zou het ook kunnen? Is beschrijving, in de *humaniora* in elk geval, immers niet altijd tevens tegelijk evaluatie?

2. Oorsprong

In de eerste helft van de negentiende eeuw ontstonden de drie *Weltanschauungen* die in overwegende mate het politieke en politiek-theoretische debat hebben bepaald in de afgelopen twee eeuwen: het socialisme, het liberalisme en het conservatisme. Het referentiepunt bij uitstek voor alle drie was de Franse Revolutie en de daaraan voorafgaande Verlichtingsfilosofie, die naar algemeen wordt aangenomen de eerste althans mede heeft veroorzaakt. In essentie belichaamden de drie *Weltanschauungen* niets anders dan de drie mogelijke waarderingen van Verlichting en Revolutie.

Voor socialisten stonden Verlichting en Revolutie gelijk aan het ochtendgloren van de aanbrekende dag, voor liberalen aan het doorbreken van de middagzon, en voor

---

vol.II, hst.3; Iain Hampsher-Monk, *A History of Modern Political Thought*, Oxford etc. 1992, hst.6; J.S. McLelland, *A History of Western Political Thought*, Londen en New York 1996, hst.18 en 31.

[5] Uit de grote hoeveelheid literatuur zij hier slechts genoemd: Karl Mannheim, *Konservatismus*, Frankfurt a.M. 1984; Russell Kirk, *The Conservative Mind*, 6e ed., South Bend, Indiana 1978; Clinton Rossiter, *Conservatism in America*, 2e ed., Londen etc. 1982; P.B. Cliteur, *Conservatisme en Cultuurrecht*, Amsterdam 1989. Daarnaast is er een aantal anthologieën: Russell Kirk (red.), *The Portable Conservative Reader*, Harmondsworth 1984; Jerry Muller, *Conservatism*, Princeton, N.J. 1997. Eveneens verhelderend is Caspar von Schrenck-Notzing (red.), *Lexikon des Konservatismus*, Graz en Stuttgart 1996.

conservatieven aan het invallen van de duisternis.[6] Voor de eerstgenoemden gingen Verlichting en Revolutie niet ver genoeg. De strijd was in hun visie nog niet gestreden. Voor de liberalen brachten Verlichting en Revolutie respectievelijk de ontdekking en de eerste toepassing van de enig juiste staatkundige en maatschappelijke beginselen. Wat nog resteerde te doen was de werkelijkheid geheel in overeenstemming te brengen met het concept, maar dan was het werk ook gedaan. Door de conservatieven ten slotte werden Verlichting en Revolutie gezien als een intellectuele en politieke dwaling, die de aard der dingen -de *rerum natura*- miskende en derhalve de opmaat van grote misère was. De bestrijding van de Verlichting en Revolutie –en van hun geesteskinderen: liberalisme en socialisme- was in deze visie dan ook van het hoogste belang, met het oog op het behoud van of de terugkeer naar een maatschappelijke orde die de aard der dingen weerspiegelt.

Aldus de handboeken. Het is een eenvoudig schema, misschien wel al te eenvoudig, maar het geeft een handvat om het conservatisme nader te bepalen.[7]

3. His own private stock of reason

De oorsprong van het conservatisme ligt in de oppositie tegen Verlichting en Revolutie, zoveel is duidelijk. Maar wat was daarin de steen des aanstoots? Veelal wordt gesteld dat deze vooral bestond in de nadruk die het Verlichtingsdenken legt op de redelijke vermogens van het individu. Geheel onjuist is deze opvatting niet. Inderdaad horen we de Verlichtingsdenkers vaak zeggen dat de redelijke vermogens van het individu tot nog toe niet volledig zijn benut. De geschiedenis van de mensheid is naar hun inzicht dan ook een aaneenrijging van onwetendheid, vooroordelen en bijgeloof. Een eerste vereiste om tot inzicht in de werkelijkheid te komen, is een bewuste breuk met het verleden, met de traditie en dus ook met de instituties die de traditie belichamen. Bacon en Descartes hebben hierin de weg gewezen.[8]

Het conservatisme wordt in tegenstelling tot deze optimistische visie juist gekenmerkt door de overtuiging dat de individuele mens slechts over geringe kenvermogens beschikt.

---

[6] Burke spreekt in de *Reflections of the Revolution in France*, Payne ed., Indianapolis 1999, p.358, over 'the solid darkness of this enlightened age', een vaste rhetorische *topos* in het conservatieve discours.

[7] De voornaamste vraag die dit schema openlaat is hoe de Romantiek dient te worden geïnterpreteerd. Het is niet mogelijk binnen het bestek van dit artikel uitgebreid op dit complexe onderwerp in te gaan. Hier zij slechts gezegd dat de romantiek in zekere zin niet meer is dan een radicalisering van de Verlichting, zeker in haar vroege, individualistische fase. Cf. Andreas Kinneging, *Aristocracy, Antiquity, and History,* New Brunswick NJ, 1997, hst.11. De diepe verwantschap, ondanks de ogenschijnlijke tegenstelling, tussen Verlichting en Romantiek is al vaak opgemerkt. Cf. bijvoorbeeld Colin Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Oxford 1990, maar vooral de werken van Irving Babbit.

[8] Cf. Ernst Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*, 3e ed., Tübingen 1973; Paul Hazard, *La Crise de la Conscience Européenne 1680-1715*, Parijs 1961 en van dezelfde auteur, *La Pensée Européenne au XVIIIe Siècle*, Parijs 1968; Crane Brinton, *A History of Western Morals*, Londen 1959, hst.XI. Cf. ook Isaac Kramnick (red.), *The Portable Enlightenment Reader*, Harmondsworth 1995

Daarom zijn tradities en instituties onmisbaar. Zo stelt Edmund Burke, die vaak wordt genoemd als de aartsvader van het conservatisme, in de *Reflections on the Revolution in France* (1791), zijn *magnum opus*, dat '(w)e [i.e. de conservatieve Britten i.t.t. de revolutionaire Fransen, A.K.] are afraid to put men to live and trade each on his own private stock of reason, because we suspect that this stock in each man is small, and that the individuals would do better to avail themselves of the general bank and capital of nations and of ages.'[9] Enkele alinea's daarvoor had Burke reeds gesteld dat '(w)e know that *we* have made no discoveries, and we think that no discoveries are to be made in morality, nor many in the great principles of government, nor in the ideas of liberty, which were understood long before we were born (..)'.[10]

Op het eerste gezicht lijkt de zaak dus duidelijk: het conservatisme beschouwt het Verlichtingsdenken als een vorm van *hybris*. De geschiedenis is niet een opeenstapeling van ongerijmdheden, maar een bron van inzicht en wijsheid. Veel van dit inzicht en deze wijsheid is geïncorporeerd in de van de voorouders overgeërfde instituties, hoewel veelal niet onmiddellijk evident voor de individuele rede. Een radicale verwerping en transformatie of liquidatie van deze instituties is zeer onverstandig. Maar omdat ze op het eerste gezicht niet meer schijnen dan vooroordelen is dat precies het streven van de Verlichtingsdenkers. Een hoogst ondoordacht streven derhalve. Provocerend stelt Burke dat 'instead of casting away our old prejudices, we cherish them to a very considerable degree, (..) and the longer they have lasted and the more generally they have prevailed, the more we cherish them'.[11]

Ondanks het feit dat het bovenstaande een belangrijk element licht uit de discussie tussen Verlichtingsdenkers en hun conservatieve tegenstanders, moet niettemin bestreden worden dat dit bij uitstek de kern vormt van het conservatisme. Ten eerste strekt de conservatieve kritiek op de visie van het Verlichtingsdenken ten aanzien van de cognitie veel verder dan bovengenoemde kwestie. En ten tweede betreft die kritiek, behalve de cognitie, óók en misschien wel vooral de conatie, het streven.[12]

---

[9] Burke, *o.c.*, p.182
[10] *o.c.*, p.181
[11] *o.c.*, p.182
[12] Deze tweeledige kritiek is typerend voor het conservatisme. Het is juist dat de conservatieve kritiek op de *hybris* van het Verlichtingsdenken met betrekking tot de cognitie, zoals hierboven omschreven, ook kenmerkend is voor veel liberale auteurs, waaronder F.A. von Hayek en Milton Friedman. Hun liberalisme oogt wat betreft de visie op genoemde kwestie betreffende de cognitie conservatief, maar uit hun meer algemene visie op de cognitie en uit hun visie op de conatie kan niet anders worden geconcludeerd dan dat de opvattingen van deze auteurs van een geheel andere maatschappijvisie getuigen dan een conservatieve. Het zijn aanhangers van de Verlichtingsfilosofie. Ook Karl Popper en Michael Oakeshott behoren tot dit kamp. Cf. Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*, 2 vols, 5[e] ed., Londen 1973; Michael Oakeshott, *Rationalism in Politics*, 2[e] ed., Indianapolis 1995.Voor een kritiek vanuit conservatief perspectief op Oakeshott: Gertrude Himmelfarb, *Marriage and Morals among the Victorians*, Londen 1989, hst.11. Het argument vanuit het kennistekort is voor sommige liberale auteurs het argument bij uitstek tegen staatsplanning en voor de markt. Cf. Friedrich von Hayek, *Individualism and Economic Order*, Londen 1949; Milton Friedman, *Essays in Positive Economics*, Chicago en Londen 1953; Ludwig von Mises, *Human Action*, 3[e] ed., Chicago 1963; Thomas

Dat dit de grondslag vormt van het conservatisme wordt nogal eens over het hoofd gezien, waardoor deze ideeënwereld eigenlijk onbegrijpelijk wordt, daar de kernthema's van de conservatieve maatschappijkritiek in het luchtledige komen te hangen. De duiding van het conservatisme als irrationeel traditionalisme, rationalisatie van het belang van de gevestigde belangen en autoritarisme is daarvan het gevolg.

Op beide elementen in de kritiek zal in het onderstaande nader worden ingegaan, maar allereerst op de conservatieve kritiek op de Verlichtingsopvatting met betrekking tot de conatie. Wat is de kern van het conservatieve bezwaar tegen de opvatting van Verlichting en Revolutie over de conatie? Deze moet worden gezocht in het feit dat in die opvatting wordt ontkend dat de mens van nature geneigd is tot het kwade, of, zoals het christendom het uitdrukt, dat de mens belast is met de erfzonde.[13] Juist tegen die ontkenning komt het conservatisme in het geweer. De geneigdheid tot het kwade, het morele tekortschieten van de mens, is voor het conservatisme de meest wezenlijke dimensie van de *conditio humana*, de ontkenning ervan de bron en oorsprong van het grootste deel van maatschappelijke en individuele miserie.[14] Het conservatisme valt alleen te begrijpen, als men inziet *dat* dit zijn meest fundamentele doctrine is, maar vooral ook *wat* dit voor een doctrine is.

Wat betekent het wanneer de conservatief zegt dat de mens van nature tot het kwade geneigd is, dat hij belast is met de erfzonde? Het is noodzakelijk op dit vraagstuk dieper in te gaan. Want, hoewel de doctrine in essentie eenvoudig is, wordt ze toch, zo leert de ervaring, gemakkelijk misverstaan.[15] Daar dit analytisch het helderst is, zal allereerst de notie van 'het kwaad' worden toegelicht. Daarna zal de notie van 'de geneigdheid tot' nader worden verklaard. Wanneer dat alles is geschied, bezitten we een helder criterium, waarmee ook kan worden aangegeven *wie* tot het conservatisme dient te worden gerekend.

4. Geneigd tot alle kwaad

Sowell, *Knowledge and Decisions*, New York 1980; Israel Kirzner, *Competition & Entrepreneurship*, Chicago en Londen 1973

[13] Cf. Cassirer, *o.c.*, p.188; Brinton, *o.c.*, p.299; Hazard, *La Pensée Européenne*, hst.IV, Radoslav Tsanoff, *The Nature of Evil*, New York 1931, hst.V

[14] Ingeval men zou denken dat dit vooral geldt voor het continentale conservatisme en niet zozeer voor het Britse, cf. Burke, *o.c.*, p.243 'History consists for the greater part of the miseries brought upon the world by pride, ambition, avarice, revenge, lust, sedition, hypocrisy, ungoverned zeal, and all the train of disorderly appetites which shake the public with the same 'troublous storms that toss the private state, and render life unsweet'.'

[15] Hetgeen volgens de conservatief verklaard wordt uit één van de voornaamste kwade neigingen van de mens: zijn eigenliefde, zijn 'amour-propre', die maakt dat hij slechts moeilijk in staat is de waarheid omtrent hemzelf onder ogen te zien. Malcolm Muggeridge schijnt in dit verband ooit gezegd te hebben dat het dogma van de erfzonde de empirisch het best verifieerbare en tegelijkertijd meest impopulaire doctrine van het christendom is. Cf. Peter Kreeft, *Back to Virtue*, San Franscisco 1992, p.82

Het kwaad dat bedoeld wordt wanneer in de conservatieve traditie gesproken wordt over 's mensen geneigdheid ertoe, staat voor de krachten van de chaos, dissonantie en ontbinding, die ontspruiten aan de inborst van de mens. Het goede staat voor de tegenovergestelde spirituele krachten van orde, harmonie en bloei. De krachten van chaos, dissonantie en ontbinding kunnen veel verschillende vormen aannemen. Ze kunnen zich uiten in innerlijke onrust en neurose, maar bederven ook de verhouding tussen mensen en groepen van mensen, omdat ze onenigheid, verwijten en spanningen bewerkstelligen, debet zijn aan ruzie, guerilla, oorlog, aanzetten tot plundering, uitbuiting, verwoesting, etcetera.

Welke zijn deze krachten van chaos, dissonantie en ontbinding? Wanneer we spreken over het kwaad, hebben we primair -althans voor zover het gaat om het door de mens aangerichte kwaad- in gedachte: daden en handelingen. Moord, diefstal, vernieling, mishandeling, maar ook belediging, vernedering, laster, en dergelijke: hoe verschillend ook, het zijn stuk voor stuk handelingen. Het kwaad ligt, zo lijkt het, in bepaald gedrag. Het doen schijnt van doorslaggevende betekenis, niet het denken en voelen. Wat zich binnenin de mens afspeelt, is niet of althans minder relevant.

Maar is dat wel waar? Verhoudt zich immers niet de binnenkant -het bewustzijn- tot de buitenkant -de handeling- als de oorzaak tot het gevolg? Is de handeling niet altijd secundair? Gaat er niet altijd een of andere drijfveer aan vooraf? Moeten we ons, als we het kwaad willen begrijpen, niet richten op de wortel ervan in het innerlijk leven van de mens? Voor het conservatieve denken over het kwaad staat dat in ieder geval vast; hier en nergens anders ligt ons aanknopingspunt, als we inzicht willen krijgen in de essentie van het door de mens gestichte kwaad in de wereld. De wortel van dat kwaad ligt in de mens zelf, die behept is met een groot aantal kwade affecten. Deze zijn aangeboren: zelfs zuigelingen zijn, zoals Augustinus in herinnering roept, ermee behept.[16]

Welke zijn die kwade drijfveren? Het zijn er te veel om op te noemen. Elke opsomming zou dan ook onvolledig zijn. Niettemin worden vanouds door vele conservatieven zeven kwade aandriften in het bijzonder benadrukt, die in ieder van ons van nature schuilen. Traditioneel worden ze aangeduid als hoogmoed, hebzucht, wellust, toorn, gulzigheid, afgunst en traagheid. Men noemt hen de zeven wortel- of hoofdzonden,[17] niet zozeer omdat ze de ergste vormen van

[16] Aurelius Augustinus, *Belijdenissen*, vert. Gerard Wijdeveld, Amsterdam en Leuven 1997, Bk.I, c.11
[17] Cf. Otto Zöckler, *Das Lehrstück von den Sieben Hauptsünden*, München 1893; William S. Stafford, *Disordered Loves*, Cambridge Mass. 1994, Henry Fairlie, *The Seven Deadly Sins Today*, Notre Dame en Londen 1978; Solomon Schimmel, *The Seven Deadly Sins*, New York en Oxford 1997; Stanford Lyman, *The Seven Deadly Sins: Society and Evil*, New York 1978; Morton Bloomfield, *The Seven Deadly Sins*, z.p. 1952; Bernard Häring, *Das Gesetz Christi*, Freiburg i.B. 1954, hst.IV; Wilhelm Heinen, *Fehlformen des Liebesstrebens*, Freiburg i.Br. 1954

het kwaad in de mens representeren, alswel omdat het de kwade affecten zijn waaruit alle andere ondeugden voortvloeien: moeders, met elk vele dochters.[18]

De aandrift die traditioneel hoogmoed wordt genoemd, staat tegenwoordig vooral bekend onder namen als eigenwaan, trots, arrogantie, inbeelding, verwaandheid, hooghartigheid, zelfingenomenheid. De hebzucht is verwant aan de gierigheid, vrekkigheid, inhaligheid. De wellust is niets anders dan geilheid, hitsigheid, bronstigheid. Toorn uit zich als wrok, rancune, verbolgenheid, woede, verontwaardiging. Gulzigheid wordt vanouds gedefinieerd als onmatigheid inzake voedsel en drank. In extreme gevallen spreken we van vraat- en drankzucht. De afgunst, de nijd, is geparenteerd aan jaloersheid en leedvermaak. En met de traagheid ten slotte wordt bedoeld: inertie, luiheid, ledigheid, slonzigheid, slordigheid, onverzorgdheid, onverschilligheid.[19]

Hoc loco is niet zozeer van belang of deze zeven nu wel of niet de voornaamste kwade aandriften in 's mensen inborst zijn, alswel of de mens van nature met kwalijke aandriften als de genoemde is behept. De zeven hoofdzonden zijn hier voornamelijk opgevoerd als concrete voorbeelden, teneinde de notie van 'het kwaad' aanschouwelijker te maken.

5. De concupiscentie

Wat dient nu te worden verstaan onder *geneigdheid* tot het kwaad? Daaronder dient te worden verstaan dat de mens niet van nature deugt, omdat hem een aantal kwade aandriften aangeboren zijn, waardoor hij niet spontaan en vanzelf tot het goede komt, niet voor anderen, maar evenmin voor zichzelf. Dat de mens vele begeertes heeft die, als hij eraan toegeeft hemzelf, anderen en de wereld om ons heen schade berokkenen en zijn eigen leven en dat van anderen in ieder geval minder gelukkig en vaak zelfs tot een misère maken.

Het zou beslist onjuist zijn deze geneigdheid tot het kwaad gelijk te stellen aan de kwaadwilligheid, aan het willens en wetens, met opzet, kwaad doen of laten gebeuren. *Dolus malus* is slechts één van de verschijningsvormen van de menselijke geneigdheid tot het kwaad. Het is zonder twijfel de ergste vorm, maar het is niet de enige en waarschijnlijk zelfs de minst

[18] Het getal zeven dient niet als heilig te worden gezien. De zeven besproken kwade aandriften -en hun talrijke dochters- zijn altijd en alom aanwezig, zo zal de conservatief argumenteren. Ze vatten een heel breed spectrum van het door de mens aangerichte kwaad. Dat is wezenlijk. Het is een andere vraag of zij ook het gehele spectrum vatten. Het is denkbaar dat één of meer doorslaggevende kwade affecten genegeerd worden in de traditionele opsomming van zeven. Diverse auteurs uit heden en verleden menen dat dit het geval is. Met name de wreedheid en de onbetrouwbaarheid, maar ook bijvoorbeeld de huichelachtigheid en het snobisme zijn genoemd als kwade aandriften die in de traditionele reeks ten onrechte niet voorkomen. Nu worden wreedheid, onbetrouwbaarheid, huichelachtigheid en snobisme ongetwijfeld door de meeste conservatieven als kwade aandriften beschouwd. Maar ze zullen zeggen dat het secundaire, afgeleide ondeugden zijn: dochters, geen moeders. Neem nu de wreedheid, de verwerpelijkste van de vier genoemde affecten. Weinigen scheppen genoegen in wreedheid op zich. Toch zijn we vaak wreed, vaker nog wellicht dan we beseffen, en dat is omdat elk van de zeven hoofdzonden de wreedheid meevoert in zijn voetspoor.

[19] Uitgebreider: Andreas Kinneging, 'De Giftige Bron', in: *Trouw*, bijlage Letter & Geest, 5 september 1998

voorkomende. Naast de kwaadwilligheid moeten ten minste nog twee andere vormen van de geneigdheid tot het kwade worden onderscheiden: ten eerste de wilszwakte en ten tweede de onwetendheid, het zich van geen kwaad bewust zijn.

De wilszwakte is een vorm van slapheid. Paulus' uitspraak in *Romeinen* 7.19 is een klassieke verwoording van dit fenomeen: 'want niet wat ik wil doe ik, het goede, maar wat ik niet wil, het kwaad, dat doe ik'.[20] De geneigdheid tot het kwade komt hier dus niet tot uitdrukking in de wil. Integendeel, men is in dit geval van goede wil. Maar er blijkt een kloof te liggen tussen wil en daad, die maakt dat het bij goede voornemens blijft. Hoe veelvuldig is dit verschijnsel niet?

De derde vorm van de geneigdheid tot het kwade is nog alledaagser. Het is de morele onnozelheid, het niet beseffen wat voor schade men aanricht, het zich in de letterlijke zin van het woord van geen kwaad bewust zijn. Het is deze onnozelheid die Socrates op het oog had in de Platoonse dialogen, waarin hij het verband tussen kennis en deugd aan de orde stelt. Zij heeft weer twee gedaantes, ten eerste die van waardeblindheid en ten tweede die van subsumptieblindheid.[21] Van waardeblindheid is sprake als het besef van goed en kwaad geheel of gedeeltelijk ontbreekt; van subsumptieblindheid als weliswaar het besef van goed en kwaad aanwezig is, maar het eigen handelen in een concrete situatie niet wordt getoetst aan die richtlijn.

Men ziet wel: wie de conservatieve doctrine van de menselijke geneigdheid tot het kwaad zou uitleggen als overtuiging dat een ieder van kwade wil is, slechts erop uit schade te berokkenen, slaat de plank volledig mis. In de meeste gevallen dat kwaad wordt aangericht is er van kwaadwilligheid waarschijnlijk geen sprake, maar veeleer van slapheid of onnozelheid.

Maar, zo zou men kunnen tegenwerpen, kan dan niet worden volstaan met te zeggen dat de menselijke ziel als het ware een licht- en een schaduwzijde heeft, die permanent strijden om het overwicht: de goede en de kwade wil, de kracht en de zwakte, het inzicht en de onwetendheid? De formulering 'geneigdheid tot het kwaad' impliceert toch een overwicht van de schaduwzijde? Het antwoord op de eerste vraag is ontkennend, op de tweede bevestigend. Want het gevecht, dat de mens dagelijks moeten voeren tegen het kwaad, is in de visie van de conservatieven in zekere zin een ongelijke strijd. Er is geen *equality of arms*. Het is een gevecht van David tegen Goliath.

Het kwaad in ons is in zekere zin normaler en natuurlijker dan het goede. Het kwaad komt ons aanwaaien, we hoeven er niets voor te doen. Integendeel, *du moment* dat we niet op

---

[20] Cf. Ovidius, *Metamorphoses*, VII.20-21: videor meliora proboque, deteriora sequor (vert.: ik zie het betere en keur het goed, maar ik doe het slechtere). Voor een andere klassieke behandeling van het thema, cf. Aristoteles, *Nicomachische Ethiek*, bk.VII, 1145a15-1152a35, dat de *akrasia* –letterlijk: de onmacht- als thema heeft.

[21] Dietrich von Hildebrand, *Sittlichkeit und Ethische Werterkenntnis*, 3[e] ed., Vallendar-Schönstatt 1982; van dezelfde auteur: *Ethik*, 2[e] ed., Stuttgart etc. 1973 en *Moralia*, Regensburg 1980

onze tellen passen, is het kwaad vaak al geschied. Het goede daarentegen vraagt onophoudelijk zorg en aandacht, moeite en inspanning. Kwaadwillig worden kost geen moeite als ons iets wordt aangedaan, welwillend blijven vereist de grootste inspanning. Wilszwakte is zo alledaags dat het veelal wordt geaccepteerd, wilskracht zo buitengewoon dat het altijd wordt geprezen. Inzicht is een moeilijk te verwerven zaak, onnozelheid het bezit van ons allen.

Toch is, zoals impliciet al uit het bovenstaande blijkt, de mens volgens de conservatieven geen hopeloos, onverbeterlijk geval. David won tenslotte ook het gevecht van Goliath. De mens deugt niet vanzelf, maar hij kan de deugd tot op zekere hoogte verwerven. Hij heeft een groot aantal aangeboren kwade aandriften, maar hij kan die aandriften temperen, reguleren en soms wellicht zelfs in de kiem smoren. Hij is vatbaar voor angsten en verleidingen, hij is niet weerloos overgeleverd aan angsten en verleidingen. Perfectie kan in het ondermaanse uiteraard slechts geaspireerd worden en nimmer gerealiseerd. Morele smetteloosheid is voor de mens niet weggelegd. Maar hij is niet gedoemd tot alle kwaad: hij is er slechts toe geneigd.

6. Het geweten

Waar het op aankomt is de innerlijke strijd tegen het kwaad in hemzelf. Dit is een strijd die door gewone stervelingen nooit helemaal gewonnen kan worden, maar die ook beslist niet verloren hoeft te worden. Wat gevraagd wordt is een zeker wantrouwen jegens onszelf, een zekere wilskracht en doorzettingsvermogen en de principiële weigering zich door kwaadwilligheid te laten leiden: op de hoede zijn voor de vijand, karakter tonen in het gevecht en van goede wil blijven. De mens is geneigd tot het kwaad en dus geroepen tot een innerlijke strijd en ommekeer om tot het goede te komen.[22] Aldus de conservatieve analyse van de menselijke conditie. De mens is genood tot 'Selbstzwang'[23], tot een 'inner check', [24] om uit

[22] Het goede is in zekere zin spiegelbeeldig aan het kwaad. In dit artikel kan niet uitgebreid worden ingegaan op de concrete gestalte van het goede. Volsta het te memoreren dat in de conservatieve visie het goede vorm krijgt in en door de deugden, waaronder in het bijzonder de verstandigheid, de rechtvaardigheid, de moed en de gematigdheid een scharnierfunctie hebben en derhalve cardinale deugden worden genoemd. Cf. Andreas Kinneging, 'Ex qua viri boni nominantur', in: *Ars Aequi*, jaargang 47, sept. 1998, pp.750-756; Josef Pieper, *Werke, vol.IV: Schriften zur Philosophischen Anthropologie und Ethik: Das Menschenbild der Tugendlehre,* Hamburg 1996; Romano Guardini, *Tugenden*, Mainz en Paderborn 1987; Nicolai Hartmann, *Ethik*, Berlijn 1962, deel II, Dietrich von Hildebrand, *Die Umgestaltung in Christus*, St.Ottilien 1988

[23] Immanuel Kant, *Metaphysik der Sitten*, in: Wilhelm Weischedel (red.), *Werke, vol. IV, Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie*, p.508. Kant, die gewoonlijk wordt gezien als een liberale Verlichtingsfilosoof, kan, in ieder geval wat betreft zijn praktische filosofie, beter geïnterpreteerd worden als een conservatieve auteur, daar hij is gekant tegen tegen het naturalisme van de Verlichting. Dit komt bijvoorbeeld pregnant naar voren in zijn opvatting van het strafrecht als een systeem van vergelding, zoals verwoord in de *Metaphysik der Sitten*. Cf. Hans Reiner, *Pflicht und Neigung*, Meisenheim/Glan 1951. Ook Kants definitie van 'Aufklärung', zoals gegeven in het opstel *Beantwortung der Frage: was ist Aufklärung*, strookt in het geheel niet met de algemene teneur van het Verlichtingsdenken. 'Aufklärung' wordt daarin immers gedefinieerd als 'Ausgang des Menschen aus seiner *selbstverschuldeten* Unmündigkeit' (cursivering toegevoegd). 'Selbstverschuldet', zo verklaart Kant, 'ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern

zichzelf in de strikte –d.w.z. morele en niet slechts juridische- zin van het woord 'op het rechte pad te blijven'. Deze zelfdwang is een taak die moet worden vervuld door het geweten, dat de innerlijke bewaarplaats van de moraal is.

Deze zelfdwang door het geweten is de voornaamste voorwaarde voor de individuele vrijheid. Als de eerste ontbreekt, kan de tweede niet bestaan. 'Society cannot exist unless a controlling power upon the will and appetite be placed somewhere, and the less there is within, the more there must be without. It is ordained in the eternal constitution of things, that men of intemperate minds cannot be free. Their passions forge their fetters', aldus Burke.[25] Zonder 'inner control' is de mens een slaaf van zijn passies, zijn affecten. En omdat veel daarvan van kwalijke aard zijn en wanorde, strijd en vernietiging met zich brengen, is bij ontstentenis van een 'inner control' een 'outer control' nodig om de orde en harmonie te handhaven.

Wat dient in concreto te worden verstaan onder 'outer control'? Daarvan bestaan twee vormen of bronnen. Ten eerste het geheel van juridische ordeningsinstrumenten: de staat, wet- en regelgeving, leger, politie, rechterlijke macht, boetes, gevangenissen en wat dies meer zij. De mens wordt met dit instrumentarium 'tot de orde geroepen', overwegend middels de botte prikkel van de angst voor straf. Daarnaast is er het geheel van sociale controlemechanismen, dat werkt met de subtielere prikkels van reputatie, aanzien, status en rang. Het 'tot de orde' roepen geschiedt hier door het verlangen naar een goede reputatie en de vrees voor een slechte reputatie.

Wanneer ze hun oordeel moeten geven over deze 'outer controls', hebben conservatieven doorgaans een voorkeur voor de sociale controlemechanismen. Deze zijn van een hogere orde dan het juridische ordeningsinstrumentarium, dat de mens aanspreekt op een dierlijk niveau. Waar de sociale controle nog enige speelruimte laat, wordt de menselijke vrijheid hier eenvoudig afgekapt. Dit instrumentarium dient dan ook slechts *ultimum remedium* te zijn.

Ook de sociale controle is echter nog pre- of sub-moreel. Ook dat mechanisme gaat immers nog uit van een geheel van externe prikkels waarop de mens reageert en is dus in zekere zin nog van een dierlijk en onvrij karakter. Waarlijke menselijkheid en vrijheid bestaat alleen wanneer niet een 'outer control', maar de 'inner control' van het geweten het handelen

---

der Entschlieβung und des Mutes liegt, sich seiner ohne Leitung eines Andern zu bedienen. Sapere aude!' Dit is een volstrekt traditionele benadering die het kwaad terugvoert op een innerlijk tekort en heeft dus geen enkele verwantschap met bijvoorbeeld Voltaire's idee dat de clerus het volk dom houdt en de fout derhalve bij de instituties ligt. Het 'sapere aude' heeft Kant dan ook van een traditionele autoriteit: Horatius, *Epistulae*, I.2.r40

[24] Irving Babbitt heeft dit inzicht in diverse werken uitgewerkt. Het meest concies is: *Literature and the American College*, Washington D.C. 1986

[25] Burke, 'A Letter to a Member of the National Assembly', in: *Further Reflections on the Revolution in France*, Indianapolis 1992, p.69

van de mens stuurt. Pas hier bevinden we ons op het terrein van de moraal, van de ethiek. Moreel goed is een handeling pas als ze voortkomt, noch uit een streven naar eer en vrees voor blaam, noch uit angst voor een juridische sanctie, maar uit een besef van behoren. Een dergelijk besef kenmerkt de gewetensvolle persoon.

Geen mens wordt echter gewetensvol geboren. We hebben van nature slechts de aanleg tot een geweten. Gewetensvorming is dus noodzakelijk. De 'Selbstzwang', de 'inner check', vooronderstelt een morele opvoeding, een morele vorming door daartoe aangewezen instituties. Hierbij dient men in de visie van de conservatieven primair te denken aan de familie, de school en de kerk, maar andere instituties zijn geenszins uitgesloten.

De morele opvoeding, de gewetensvorming van de aankomende generatie is van een gewicht dat moeilijk kan worden overschat. Zonder gewetensvorming, zonder morele opvoeding kan de vrijheid niet voortbestaan, omdat de mens zonder geweten niet in staat is zichzelf een halt toe te roepen en een slaaf van zijn affecten blijft, affecten die vaak van kwalijke aard zijn en dus schade aanrichten als ze worden gebotvierd. Vrijheidsbeperking wordt onder die omstandigheden een noodzaak, óf door sociale controlemechanismen, óf door een juridisch instrumentarium. Zou dat niet gebeuren dan ontstaat chaos en anarchie. Dat zou rampzalig zijn, want 'order is the first need of all'.[26]

7. De bronnen van orde

Het geweten neemt zo gezien in de conservatieve *Weltanschauung* een cruciale plaats in.[27] Het zou echter onjuist zijn te menen dat het conservatisme deze interne ordeningsbron als enige omarmt en de twee andere, externe ordeningsbronnen afkeurt. De conservatieve visie op de verhouding tussen de drie bronnen is complex, zoals al blijkt uit het feit dat de morele opvoeding, die nodig is voor de gewetensvorming, zelf gestalte krijgt door sociale en juridische prikkels. Gewetensvorming geschiedt door 'outer controls', met het doel om ze overbodig te maken; het is disciplinering met het oog op het ontwikkelen van zelfdiscipline, waardoor het mogelijk wordt de eerste te staken.

Daar komt bij dat het geweten nimmer de enige maatstaf van goed en kwaad kan zijn voor de individuele mens. Daarvoor zijn ten minste drie redenen. In de eerste plaats verkommert het geweten doorgaans en stompt het af, als het niet met enige regelmaat van buitenaf wordt bekrachtigd, bijvoorbeeld in een kerkdienst, door kritiek van anderen, of door een straf.

In de tweede plaats geldt dat, zoals de conservatieve filosoof Hans Reiner het uitdrukt: 'im Einzelfall des eigenen Handelns wird dieses Wissen [van goed en kwaad, A.K.]

---

[26] Russell Kirk, *The Roots of American Order*, La Salle, Ill. 1974, hst.1

[27] Cf. Martin Kähler, *Das Gewissen*, Darmstadt 1967; P. Prins, *Het Geweten,* Delft 1937; W.J. Aalders, *Het Geweten*, Groningen en Batavia 1935

allzuleicht betrübt durch die Verlockung, die in den Vorteilen oder dem Genuβ des Bösen liegt. Hier bleibt das Urteil der andern eine notwendige und berechtigte Kontrollinstanz für das Gewissen'.[28] Evenals, waar nodig, een juridische toets, zou men hieraan kunnen toevoegen.

Ten slotte kan het geweten ook nog perplex staan door de complexiteit van de concrete situatie. '(B)ei vielen sittlichen Entscheidungen ist der Wille wohl durchaus zum Guten entschlossen', aldus wederom Reiner, 'indes weiβ er doch nicht, wofür er sich entscheiden soll, weil die mannigfachsten Anforderungen an ihn herantreten und die Begrenztheit von Zeit und Hilfsmitteln ihm doch nur jeweils einer davon zu folgen erlaubt; oder auch, weil die voraussichtlichen Wirkungen einer Handlung teils gut, teils slecht sind und die Abschätzung der so nach verschiedenen Seiten ziehenden Gewichte gegeneinander kein klares Ergebnis bringt'. Om in zo'n geval juist te beoordelen wat te doen staat, dat 'erfordert in vielen Fällen einen groβen Überblick über die Zusammenhänge des jeweiligen gegenwärtigen Lebens und des ganzen Wirklichkeitsgeschehens, wie ihn nicht jeder besitzen kann. Daher ist auch hierin eine gewisse Orientierung an der von der Allgemeinheit und ihren Erfahrungen gebildeten und erarbeiteten sittlichen Maβstäben durchaus berechtigt und notwendig'.[29] Evenals een oriëntatie op wat juridisch toegestaan is, kan wederom worden toegevoegd.

Om kort te gaan: het conservatisme beschouwt het geweten als het humane element bij uitstek in de mens, als dat wat ons waarlijk menselijk –beschaafd- maakt en in staat stelt vrij te zijn. Maar tegelijkertijd is het conservatisme doordrongen van de gedachte dat de neiging van de mens tot het kwade doorgaans niet volledig uitgeroeid kan worden, waardoor sociale controlemechanismen en een juridisch instrumentarium om de mens 'op het rechte pad' te houden nimmer ontbeerd kunnen worden in een samenleving. Het conservatisme is dan ook geneigd de waarde van sociale en juridische instituties te benadrukken. Het gevaar dat deze instituties tegelijkertijd ook in zich bergen, moet uiteraard niet worden gebagatelliseerd, maar een veel groter gevaar is gelegen in een oppositie tegen deze instituties, vanuit een misplaatst optimisme over de menselijke natuur en een daaraan ontsproten ondeugdelijke vrijheidsconceptie, zoals we die aantreffen in het Verlichtingsdenken.

8. Denkers en denominaties

[28] Hans Reiner, *Die Ehre*, z.p. 1956, p.106
[29] Reiner*, o.c.*, pp.106-107

De christelijke traditie is doordesemd van deze inzichten.[30] Dit geeft al aan dat er een natuurlijke affiniteit bestaat tussen het christendom en het conservatisme. Veel conservatieven zijn dan ook christen. En veel conservatief gedachtegoed gaat schuil onder de benaming ‘christelijk gedachtegoed’.

Van protestantse zijde bezitten we een rijke traditie van bezinning op de *conditio humana*, die zonder enige twijfel conservatief genoemd kan of zelfs moet worden. Genoemd zij bijvoorbeeld Immanuel Kant, Friedrich Stahl, Emil Brunner, Karl Barth en Reinhold Niebuhr. De belangrijkste, zeker niet de enige, Nederlandse auteurs uit deze richting zijn Groen van Prinsterer, Abraham Kuyper en Herman Dooyeweerd. Ook het katholieke denken is ten dele uitgesproken conservatief. Victor Cathrein, Max Scheler, Dietrich von Hildebrand, Josef Pieper, John Henry Newman, Romano Guardini, Hans Urs von Balthasar, Christopher Dawson, Bernard Häring en vele anderen kunnen in dit verband genoemd worden.

Dat veel conservatieve denkers christelijk zijn, maakt het conservatisme echter nog niet bij uitsluiting tot christelijk gedachtegoed. Conservatisme en christendom vallen niet volledig samen. Niet alle conservatieven zijn christelijk.[31]

Vaak worden conservatieve argumenten ook ontleend aan de oude Grieken en Romeinen. Bij hen treffen we immers in veel opzichten vergelijkbare ideeën aan. Auteurs als Jacob Burckhardt, Irving Babbitt, Nicolai Hartmann, Leo Strauss en José Ortega y Gasset behoren tot dit type conservatief.

Vaak ook doen conservatieven zowel een beroep op het christelijke als op het antieke erfgoed, in de overtuiging dat de twee tradities elkaar aanvullen en bekrachtigen. Vooral, maar niet uitsluitend, auteurs van rooms-katholieke huize zijn deze ‘synthetische’ opvatting toegedaan.[32] Tot deze ‘variant’ behoren onder meer: Edmund Burke, Joseph de Maistre, Louis

---

[30] Cf. wat betreft het calvinisme: *De Heidelbergse Catechismus*, Zondag 3. De orthodox-protestantse predestinatiegedachte heeft nimmer geleid tot een verwerping van de gedachte van de plicht de strijd aan te gaan tegen het kwaad in zichzelf en anderen. De prominente plaats van de tien geboden in deze kring garandeert dat de kloof tussen *Sollen* en *Sein* nimmer gedicht kan worden met een beroep op de gedachte dat alles gedetermineerd is; voor wat betreft het rooms-katholicisme: *Katechismus van de Katholieke Kerk*, Utrecht 1995, pp.94-99

[31] Geldt het omgekeerde ook? Zijn er ook christenen die niet conservatief zijn? Er zijn er uiteraard, die zich christen noemen en toch, met de Verlichting, ‘s mensen geneigdheid tot het kwade ontkennen. Deze doctrine lijkt auteur dezes echter een *sine qua non* van het christelijke geloof te zijn.

[32] In protestantse kring wordt, meer dan in rooms-katholieke kring de antithese tussen het antieke denken en het christendom benadrukt. Het debat over de precieze verhouding tussen deze gaat terug op de kerkvaders. Cf. Werner Jäger, *Das Frühe Christentum und die Griechische Bildung*, Berlijn 1963; Eric Dodds, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge 1965; Edwin Hatch, *The Influence of Greek Ideas on Christianity*, Gloucester Mass. 1970 (1889); Johannes Hessen, *Platonismus und Prophetismus*, München en Basel 1955 (1939) en van dezelfde auteur, *Griechische or Biblische Theologie?*, München en Basel 1962 (1956); Thorleif Boman, *Hebrew Thought compared with Greek*, NewYork 1960. Het verschil in benadering tussen protestanten en katholieken wordt helder weerspiegeld in het meningsverschil tussen Anders Nygren en Josef Pieper over de verhouding van *eros* en *agapè*. Cf. Anders Nygren, *Agapè and Eros*, Londen 1953 en Josef Pieper, *Über die Liebe*, in: *o.c.*, pp.296-414

de Bonald, Alexis de Tocqueville, Matthew Arnold, John Dalberg-Acton, Paul Elmer More, Wilhelm Röpke, Eric Voegelin, Otto Friedrich Bollnow, Hans Reiner, Russell Kirk, etc. etc.

Hoewel van een volledige overeenkomst tussen het antieke en het christelijke erfgoed geen sprake is, waren ook de Grieken en Romeinen overtuigd van het aangeboren kwaad in de mens en de noodzaak van i.e. het geroepen zijn tot innerlijke verandering.

Natuurlijk: de verschillen zijn groot.Voor het christendom heeft deze verandering het karakter van een ommekeer, voor de klassieken van een verheffing of veredeling.[33] De 'Umgestaltung in Christus'[34] is van een andere aard dan de antieke paideia.[35] Bij de mens die slechts wordt geïnspireerd door de laatstgenoemde 'handelt es sich nur um eine Veränderung relativer Art, um eine naturimmanente Entwicklung', zou men vanuit een christelijk gezichtspunt kunnen zeggen. 'Sein Streben geht nicht darauf, wie das des Christen, seine Natur als Ganzes „von oben" her umwandeln zu lassen, seinem Wesen ein völlig neues, die menschliche Natur und alle ihre Möglichkeiten weit überragendes Anlitz aufprägen zu lassen. Er will nicht wiedergeboren und radikal, d.h. von der Wurzel her, ein anderer werden, sondern nur im Rahmen seiner natürlichen Möglichkeiten sich vervollkommnen.'[36]

Dit is op zich een wezenlijk verschil tussen niet-christelijke en christelijke conservatieven. Het oogmerk van dit artikel is echter niet zozeer het verschil, alswel de overeenkomst te belichten, die daarin ligt dat alle conservatieven de oorsprong van het kwaad in de wereld in belangrijke mate zoeken in de menselijke inborst en het goede zien als resultante primair van een innerlijke strijd tegen dat kwaad in de mens en secundair van sociale controlemechanismen en een juridisch ordeningsinstrumentarium. De filosofen en theologen waarop de conservatieven zich in hun denken bij voortduring beroepen als grondleggers van hun *Weltanschauung* zijn de filosofen en theologen van de klassieke en de christelijke traditie, bovenal natuurlijk Plato en Aristoteles, Cicero en Seneca, Augustinus en Thomas van Aquino.

---

[33] Nietzsches *Genealogie der Moral* belicht, overigens geheel in lijn met de Protestantse traditie, wanneer men voorbijgaat aan de retoriek, de verschillen zuiver, zij het ideaaltypisch. Voor de antieken is de antithese van 'Gut' 'Slecht', d.w.z. gewoon, ordinair, al-te-menselijk, voor het Christendom is de antithese niet 'Slecht' maar 'Böse'; de antieken denken als het ware in niveaux (verticaal), het christendom in richtingen (links-rechts). De gevolgen van dit verschil voor het ethisch leven zijn groot. Bij de antieken uit goedkeuring zich in bewondering, afkeuring in minachting. Voor het christendom gaat goedkeuring gepaard met gevoelens van zuiverheid en afkeuring met gevoelens van bezoedeling. De bijbehorende emoties zijn trots versus schaamte respectievelijk het gevoel van een schoon geweten versus een schuldgevoel. De materie is te complex om hier in kort bestek te kunnen bespreken. Hier zij slechts nog vermeld dat de notie van het geweten vooral in het christendom een grote rol speelt, maar dat de notie van eer, die centraal staat in het antieke denken zeer veel raakvlakken heeft met het geweten en in veel opzichten een vergelijkbare rol vervult in het morele leven. Cf. Bernard Williams, *Shame and Necessity*, Berkeley etc. 1993; Andreas Kinneging, 'Moraal in het na-christelijke tijdperk', in: Paul Cliteur e.a., *Cultuur, Politiek en Christelijke Traditie*, Baarn 1996, Ruth Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword*, Boston 1989; Douglas Cairns, *Aidós*, Oxford 1993

[34] Cf. Dietrich von Hildebrand, *Die Umgestaltung in Christus*, St.Ottilien 1988

[35] Cf. Werner Jäger, *Paideia*, Berlijn en New York 1989

[36] Von Hildebrand, *o.c.*, p.13

Het conservatisme kan dus samenvattend worden gekenschetst als de politieke filosofie die, in reactie op Verlichting en Revolutie en zich baserend op de christelijke en de klassieke traditie, in herinnering roept dat de mens van nature tot het kwade geneigd is en dus genoodzaakt is tot innerlijke strijd om dit kwaad in te tomen. Dit veronderstelt weer een morele opvoeding gericht op gewetensvorming. Blijft deze achterwege of mislukt ze, dan blijven slechts externe prikkels –sociale dan wel juridische- over om de mens 'op het rechte pad' te houden: afschrikking ('sticks') en omkoping ('carrots'), die op hun beurt systemen van surveillance en controle vereisen. Deze systemen zijn onmisbaar maar gevaarlijk, want ze kunnen gemakkelijk de vrijheid vermorzelen. Idealiter zijn in een samenleving slechts weinig van die externe prikkels noodzakelijk. Dat veronderstelt echter een hoge morele standaard, die op zijn beurt weer een intensieve morele opvoeding gericht op gewetensvorming vereist. Zonder morele opvoeding geen ethiek, zonder ethiek geen vrijheid.

9. Le terrible ésprit de nouveauté

Wat stellen liberalisme en socialisme, de voornaamste tegenstrevers van het conservatisme in de afgelopen twee eeuwen, hier nu tegenover? Zoals reeds gezegd ontkennen beide *Weltanschauungen*, als producten van Verlichting en Revolutie, de doctrine van de menselijke geneigdheid tot het kwaad i.e. de erfzonde. Maar wat stellen ze hiervoor in de plaats als oplossing voor het probleem van het kwaad?

Verlichtingsdoctrine bij uitstek is natuurlijk de opvatting dat het kwaad niet in de mens maar in de maatschappij moet worden gezocht –de beschaving, het christendom, het feodalisme, de eigendom, het kapitalisme, de wet, de opvoeding en wat dies meer zij- en dat het derhalve teniet kan worden gedaan door een betere maatschappij tot stand te brengen. Deze opvatting vormt de grondslag van wat een conservatieve auteur –was het Jakob Burckhardt?- ooit 'le terrible ésprit de nouveauté' heeft genoemd, een hervormingsgezindheid die naar buiten, op de wereld, is gericht en niet naar binnen, op de ziel. De richting van de menselijke wil, de menselijke strevingen zijn geen voorwerp van morele reflectie, maar worden als gegeven genomen. De aandacht gaat uit naar de vraag hoe die strevingen kunnen worden gerealiseerd, niet naar de vraag, die vanouds in de traditie voorop stond en door het conservatisme weer is hernomen, of ze wel moreel deugen.

Het kwaad manifesteert zich voor de Verlichtingsdenkers, net als voor de traditie, in de kloof en de spanning tussen de strevingen en de wereld. Maar waar dit voor de laatste de opdracht voor de wil betekende de strevingen te conformeren aan de wereld, legde het Verlichtingsdenken, in een radicale omduiding van de menselijke conditie, deze spanning uit als een opdracht aan de wil de wereld meer in overeenstemming te brengen met de strevingen.

Hoe kan de spanning tussen de strevingen en de wereld worden geëlimineerd? Zowel de Verlichting als de traditie beschouwen de ratio als het voornaamste instrument voor dit

doel. Maar wat een ander gebruik van de ratio is het! Voor de traditie heeft de ratio de taak het innerlijk leven te ordenen, voor de Verlichting de wereld naar onze wens te herscheppen.

De nieuwe natuurwetenschappelijke methode, zoals programmatisch verwoord door Bacon en exemplarisch in de praktijk gebracht door Newton, gold voor de Verlichtingsdenkers als paradigmatisch.

Nature and Nature's laws lay hid in night:
God said, Let Newton be! And all was light.[37]

Zo moest onderzoek geschieden, zo zou er licht in de duisternis komen, zo kon de mens zich meester maken over zijn lot. Zo kon de wereld meer in overeenstemming worden gebracht met des mensen wensen, zo moest dus het kwaad worden aangepakt. Het gezichtspunt is in vergelijking met dat van de traditie zo fundamenteel anders, dat veel van wat de traditie kenmerkte voor de Verlichters onzinnig of irrelevant leek en naar hun idee met gezwinde spoed naar de mestvaalt der geschiedenis moest worden verwezen. De gedachte van de 'donkere' middeleeuwen en het vooruitgangsgeloof zijn toen ontstaan. Weg met die oude boeken vol betekenisloze woorden. We moeten ons losmaken van oude vooroordelen en opnieuw beginnen door 'het boek van de natuur' op wetenschappelijke wijze te bestuderen. Dat is het sentiment dat we aantreffen bij alle Verlichtingsdenkers.[38] Wie de natuurwetten kent, is niet langer volledig overgeleverd aan die natuur, maar kan haar voor zijn wagen spannen.

Deze denkwijze werd niet alleen van toepassing geacht op het terrein van de natuurwetenschappen, maar ook op mens en maatschappij, omdat er geen wezenlijke verschillen zouden zijn tussen geest en lichaam, mens en materie, cultuur en natuur. Natuurverschijnselen zijn causaal gedetermineerd door verschillende natuurkrachten. De mens is dat ook. De klassieke openingszin van Benthams *Introduction to the Principles of*

---

37 Pope, 'Epitaph intended for Sir Isaac Newton', In Alexander Pope, *Collected Poems*, Londen en New York 1951, epitaph nr.xii, p.122

38 Cf. J.B. Bury, *The Idea of Progress*, New York 1955 Alle Verlichtingsdenkers –Bacon, Descartes, Hobbes, Locke, Voltaire, Diderot, d'Alambert, etc.-, delen een uitgesproken negatieve visie op het antieke en middeleeuwse denken. Lockes 'Epistle to the reader', waarmee zijn *Essay concerning Human Understanding* (1689) opent, is typerend: 'The Commonwealth of Learning, is not at this time without Master-Builders, whose mighty Designs, in advancing the Sciences, will leave lasting Monuments to the Admiration of Posterity; But every one must not hope to be a Boyle, or a Sydenham; and in an Age that produces such Masters, as the Great Huygenius, and the incomparable Mr. Newton, with some other of that Strain; 'tis Ambition enough to be emplyed as an Under-Labourer in clearing Ground a little, and removing some of the Rubbish, that lies in the way to Knowledge; which certainly had been very much more advanced in the World, if the Endeavours of ingenious and industrious Men had not been much cumbred with the learned but frivolous use of uncouth, affected, or unintelligible Terms, introduced into the Sciences, and there made an Art of, to that Degree, that Philosophy, which is nothing but the true Knowledge of Things, was thought unfit, or uncapable to be brought into well-bred Company, and polite Conversation. Vague and insignificant Forms of Speech, and Abuse of Language, have so long passed for Mysteries of Science; And hard or misapply'd Words, with little or no meaning, have, by Prescription, such a Right to be mistaken for deep Learning, and height of Specula-

Morals and Legislation (1789) representeert een fundamentele trek van het Verlichtingsdenken: 'Nature has placed mankind under the governance of two sovereign masters, *pain* and *pleasure*. It is for them alone to point out what we ought to do, as well as to determine what we shall do. On the one hand the standard of right and wrong, on the other the chain of cause and effects are fastened to their throne. They govern us in all we do, in all we say, in all we think (..)'.[39] 'Pain' en 'pleasure' (nut) zijn de equivalenten in de mens- en maatschappijwetenschappen van Newtons natuurkrachten. Beide verklaren op hun terrein de beweging, d.w.z. dat wat zich voordoet.

Het is evident dat de traditionele vraag -de gewetensvraag- of dat wat wordt gewenst moreel wel in de haak is, door dit uitgangspunt iedere betekenis verliest. Natuurlijk: men zou zich kunnen vergissen en een verkeerde nutscalculus maken, dus reflectie blijft geboden, maar het is een instrumentele in plaats van een ethische reflectie. Ze staat in dienst van de strevingen, niet erboven.[40] Van innerlijke strijd in de zin van een 'hogere zelf' die een 'lagere zelf' ter verantwoording roept, is in deze visie geen plaats, alleen van een innerlijke strijd in de zin van Buridanus' ezel, die, zoals bekend, niet kon kiezen tussen een baal stro en een emmer water.[41] Berouw en spijt benoemen niet een schuldgevoel, maar een gevoel van verdriet dat voorkomt uit een besef niet de meest optimale keuze te hebben gemaakt in termen van nuttigheid. In het algemeen kan worden gesteld dat in een dergelijke, naturalistische benadering geen ruimte is voor de ethiek, althans in de strikte zin van het woord, als 'Zelbstzwang', als 'inner check'.

Wanneer we nu van het niveau van het individu naar dat van de samenleving overgaan, rijst terstond de vraag hoe een veelheid van nutsmaximeerders zich tot elkaar verhoudt. Wat te doen, als zich botsingen voordoen, en de 'pleasure' van de één de 'pain' van de ander is? De ervaring toont aan dat dit veelvuldig het geval is. Het antwoord op deze vraag is bedrieglijk eenvoudig: gegeven de wenselijkheid van zo veel mogelijk 'pleasure' en zo weinig mogelijk 'pain' in de samenleving, en gegeven het feit dat de mens altijd zo veel

---

tion, that it will not be easie to persuade, either those who speak, or those who hear them, that they are but the Covers of Ignorance, and hindrace of true Knowledge'.

[39] Jeremy Bentham, *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Londen en New York 1982, p.11 cursief door auteur. Cf. Locke, *o.c.*, II.20: 'Things then are Good or Evil, only in reference to Pleasure or Pain. That we call Good, which is apt to cause or increase Pleasure, or diminish Pain in us; or else to procure, or preserve us the possession of any other Good, or absance of any Evil. And on the contrary we name that Evil, which is apt to produce or increase any Pain, or diminish any Pleasure in us; or else to procure us any Evil, or deprive us of any Good'. Soortgelijke formuleringen behoren tot het standaard-repetoire van het Verlichtingsdenken.

[40] Consequent doorredenerend langs deze lijn zou men moeten argumenteren dat zelfs vergissen niet mogelijk is. De afweging om zich al dan niet nader op de hoogte te stellen maakt immers deel uit van de nutscalculus. Deze redenering komt men wel tegen bij neo-klassieke economen, maar dat zijn dan ook erfgenamen van de Verlichtingdoctrine.

[41] De toeschrijving van de gelijkenis aan Buridanus is onjuist, want 'der berühmte Esel des Buridan (hat sich) in den Schriften noch nicht (..) finden lassen'. Aldus Paul Deussen in: *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, II.2, p.456.

mogelijk 'pleasure' en zo weinig mogelijk 'pain' voor zichzelf nastreeft, is het noodzakelijk en voldoende om hem te plaatsen in een zodanige institutionele omgeving van negatieve en positieve prikkels -'sticks' en 'carrots'- dat de gewenste maatschappelijke uitkomst bereikt wordt.[42]

Met dit criterium toegerust hebben de Verlichtingsdenkers talloze instituties bekritiseerd en hervormingsvoorstellen gedaan, met het oogmerk het totale maatschappelijke nut te vergroten. Het ideeëngoed omtrent de vrijhandel van onder andere Quesnay, Turgot en Smith, dat omtrent de strafrechtshervorming van onder andere Beccaria, Bentham en Voltaire, en dat omtrent constitutionele 'checks' en 'balances' van onder andere Montesquieu en Madison c.s., zijn hiervan slechts de bekendste voorbeelden. Zo meenden de Verlichtingsdenkers het kwaad te lijf te moeten gaan, in deze opvatting nagevolgd door hun intellectuele erfgenamen: de liberalen en de socialisten.

Conservatieven zijn nooit moe geworden te wijzen op de geweldige paradox die in deze Verlichtingsdoctrine schuilt met betrekking tot de mens. Enerzijds verheft ze de mens tot heer der schepping, tot een ware Prometheus, die langzamerhand de natuur haar geheimen ontfutselt en de wereld meer en meer naar zijn hand zet, zich aldoende bevrijdend van ziekte, pijn, armoe, dwang en onderdukking. Thema's als vooruitgang, emancipatie, mondigheid en de zelfstandigheid van het individu, die al meer dan tweehonderd jaar de maatschappelijke orde permanent revolutioneren, vinden hier hun oorsprong.

Anderzijds ontkent de Verlichtingsdoctrine het innerlijke slagveld –en daarmee de innerlijke vrijheid en verantwoordelijkheid- en reduceert de mens aldus tot een wezen, dat quasi-mechanisch reageert op externe prikkels en zodoende niet wezenlijk verschilt van een dier of zelfs van de levenloze natuur.

Cognitief is de mens een halfgod, conatief is hij een centaur: aldus het mensbeeld van de Verlichting. In beide opzichten miskent de Verlichtingsdoctrine dus wat het betekent om mens te zijn, wat ten diepste de *conditio humana* is, aldus de conservatieve aanklacht. Wat wordt daarmee bedoeld?

10. Kritiek van de rede

Om te beginnen de cognitie. Als een rode draad loopt door de geschiedenis van het conservatieve denken de kritiek op de Verlichtingsideeën van rationaliteit, kennis en wetenschap, ook en vooral uit naam van de rationaliteit, kennis en wetenschap. Het Verlichtingsdenken perkt deze noties in tot een specifieke variant van rationaliteit, kennis en

---

[42] Cf. Locke, *o.c.*, I.iii.13: 'Principles of actions indeed there are lodged in men's appetites, but these are so far from being innate moral principles that, if they were left to their full swing, they would carry men to the overturning of all morality. Moral laws are set as a curb and restraint to these exorbitant desires, which they cannot be but by rewards and punishments that will overbalance the satisfaction anyone shall propose to himself in the breach of law.'

wetenschap: zoals deze tot uitdrukking komen in de moderne natuurwetenschap en bestempelt alles wat niet op die wijze aantoonbaar is als onredelijk vooroordeel. Vanuit conservatief gezichtspunt is dit volstrekt ten onrechte. Het instrumentarium van de rede behelst veel meer dan een inductief en deductief vermogen om onder *ceteris paribus*-condities een willekeurig doel te realiseren.

Men hoeft alleen maar te denken aan de klassieke deugd van de *prudentia* –de verstandigheid-, om een voorbeeld van het gebruik van de rede te hebben dat buiten de grenzen van de Verlichtingsnotie van rationaliteit valt. En ook de kennis of wetenschap die de *prudentia* eigen is –de *ars vivendi*, de kunde van het leven- wordt in de Verlichtingsnotie niet verdisconteerd.[43] De Verlichtingsopvatting dat hier een verkeerd gebruik wordt gemaakt van de rede en dat het dus pseudo-kennis betreft, wijst volgens de conservatief op een ernstige blinde vlek in die opvatting, die, wanneer ze maatschappelijk dominant wordt, bewerkstelligt dat de mens onnodig fouten maakt en het maatschappelijk verkeer minder gelukkig zal verlopen. In het algemeen geldt dat de klassieke en christelijke intellectuele traditie een onmisbare bron is van kennis en wetenschap, ook al kan het meeste wat in die traditie wordt verwoord niet worden 'bewezen' volgens de criteria van de moderne natuurwetenschap.[44]

Daarbij komt dat Verlichtingsdenkers een veel te eenvoudig beeld hebben van de relatie tussen het type rationaliteit, kennis en wetenschap dat zij voorstaan en de menselijke voorspoed. Tegenover hun heilig geloof in de zegeningen van instrumentele rede in het algemeen en de moderne natuurwetenschappelijke methode in het bijzonder stelt het conservatisme dat deze ook verwoestende effecten heeft of kan hebben en dat we sommige dingen beter niet kunnen weten of niet behoren te weten.[45]

Ten slotte heeft de toepassing van de moderne natuurwetenschappelijke methode op het gebied van mens en maatschappij geleid tot een verzameling pseudo-wetenschappen, die sociale wetenschappen worden genoemd. Gemodelleerd naar de natuurwetenschappen trachten deze 'wetenschappen' op quasi-natuurwetenschappelijke wijze te meten wat met geen mogelijkheid op die manier gemeten kan worden: het menselijke 'gedrag'. De pseudo-kennis die deze 'wetenschappen' genereren zijn in niets te onderscheiden van de 'inzichten' van de astrologie. Wanneer deze pseudo-kennis vervolgens de grondslag vormt voor individuele of collectieve beslissingen, kunnen de consequenties desastreus zijn. Het meest fameuze voorbeeld hiervan zijn de formele modellen in de economische 'wetenschap', die

[43] Cf. Andreas Kinneging, *Aristocracy, Antiquity, and History*, pp.187 ff

[44] Cf. Aristoteles, *Nicomachische Ethiek*, 1094b11-1095a2

[45] Cf. Roger Shattuck, *Forbidden Knowledge*, New York, 1996. Het is het oude thema van de *curiositas,* de *libido sciendi*, die in de klassieke en christelijke traditie als ondeugd wordt beschouwd en door de Verlichting is omgewaardeerd tot een goede eigenschap. Cf. bijvoorbeeld Augustinus, *o.c.*, X.54ff; Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, IIa.IIae.q.167, maar ook Sophocles, *Oedipus Rex.*

economische planning mogelijk zouden maken. Maar dergelijke charlatanerie is inherent aan alle ‘behaviorisme’.[46]

Dit oordeel over de sociale ‘wetenschappen’ impliceert niet dat op het gebied van mens en maatschappij gefundeerde kennis niet bereikbaar is.[47] Een dergelijke scepsis wordt door het conservatisme niet gedeeld. Integendeel, de kennis van mens en maatschappij is niet alleen binnen bereik, we bezitten die kennis al eeuwen. Ze ligt besloten in de grote literaire, wijsgerige, theologische en juridische tradities, ook wel de *studia humanitatis* of *humaniora* genoemd, en daar moet wie mens en maatschappij tracht te begrijpen te rade gaan.

11. Kritiek van de wil

Dan de conatie. Zoals gezegd zijn in de Verlichtingsdoctrine ‘pain’ en ‘pleasure’ (nut) de equivalenten in de mens- en maatschappijwetenschappen van Newtons natuurkrachten. Beide verklaren op hun terrein de beweging, dat wat zich voordoet. De mens is nimmer in staat zich niet gebonden te verklaren aan de uitkomst van zijn (individuele) nutscalculus. Dit is de kurk waarop alles drijft. Wanneer de constellatie van ‘pleasures’ en ‘pains’ verandert, verandert ook de ‘bewegingsrichting’ van de mens. Zeker, de mens kan zich vergissen en zijn nut *de facto* niet maximeren, maar dat betekent niet dat hij iets anders na zou kunnen streven dan nutsmaximalisatie. Een ieder die beweert dat hij dat wel kan, is bevangen door mooi klinkende maar betekenisloze woorden, aldus de Verlichtingsfilosofie.

Bentham vat het fraai samen in zijn *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, wanneer het principe van *utility* contrasteert met het principe van *asceticism*. De ‘partizanen’ van dit laatste principe zijn tweeërlei: een ‘philosophical party’ en een ‘religious party’. ‘Hope, that is the prospect of pleasure, seems to have animated the former: hope, the aliment of philosophic pride: the hope of honour and reputation at the hands of men. Fear, that is the prospect of pain, the latter: fear, the offspring of superstitious fancy: the fear of future punishment at the hands of a splenetic and revengeful Deity.’[48]

Het principe van asceticisme is niets anders dan een vorm van slordig en onzuiver denken, volgens Bentham. ‘The principle of asceticism seems originally to have been the reverie of certain hasty speculators, who having perceived, or fancied, that certain pleasures, when reaped in certain circumstances, have, at the long run, been attended with pains more than equivalent to them, took occasion to quarrel with every thing that offered itself under the name of pleasure. Having than got thus far, and having forgot the point which they set out

---

[46] Cf. bijvoorbeeld Eric Voegelin, *The New Science of Politics*, Chicago en Londen 1987, introduction.

[47] Overigens wordt aan sociale faculteiten heel veel gedaan wat niet behavioristisch genoemd kan worden en veeleer aansluit bij de traditionele *humaniora*. Daarop ziet de conservatieve kritiek uiteraard niet. Cf. Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen 1990, I.1; Alidair MacIntyre, *After Virtue*, 2e ed. Notre Dame 1984, hst.8

[48] Bentham, *o.c.*, pp.17-18

from, they pushed on, and went so much further as to think it meritorious to fall in love with pain. Even this, we see, is at bottom but the principle of utility misapplied.'[49]

Dit misverstand is niet zonder gevolgen gebleven voor de mensheid, meent Bentham, want 'the sentiments of the bulk of mankind have all along received a tincture of this principle: some from the philosophical [party, A.K.], some from the religious [party, A.K.], some from both. Men of education more frequently from the philosophical, as more suited to the elevation of their sentiments: the vulgar more frequently from the superstitious, as more suited to the narrowness of their intellect, undilated by knowledge: and to the abjectness of their condition, continually open to the attacks of fear.'[50]

Zonder moeite herkennen we natuurlijk in de 'philosophical party' degenen die zich door de antieke filosofie geïnspireerd weten en in de 'religious party' de christelijke gelovigen. Voor Bentham zijn beide even absurd. Tezamen vormen ze misschien wel het grootste obstakel op het pad naar waarheid en geluk. Want '(t)he tinctures (..) derived from the two sources, would naturally intermingle, insomuch that a man would not always know by which of them he was most influenced: and they would often serve to corroborate and enliven one another. It was this conformity that made a kind of alliance between parties of a complexion otherwise so dissimilar: and disposed them to unite upon various occasions against the common enemy, the partisan of the principle of utility, whom they joined in branding with the odious name of Epicureanism'.[51]

Hoe waar is dit alles niet, ook in de ogen van de conservatief. Alleen berust volgens de laatste niet het principe van het asceticisme maar dat van de utiliteit op een slordig en onzuiver denken. Bijgevolg zijn in zijn opvatting de filosofische en de religieuze 'party' niet het grootste obstakel op het pad naar waarheid en geluk, maar de belangrijkste wegwijzers op dat pad. 'Nothing is more certain than that our manners, our civilization, and all the good things which are connected with manners and with civilization have, in this European world of ours, depended for ages upon two principles and were, indeed, the result of both combined: I mean *the spirit of a gentleman* and *the spirit of religion'*, zo drukte Burke het uit.[52]

Uit dit alles kan nu een belangrijke conclusie worden getrokken: het nuttigheidsbegrip van de Verlichting is geenszins het formele begrip dat het op het eerste gezicht lijkt. De Verlichtingsdoctrine is gericht tegen de traditionele opvatting –van klassieke en christelijke makelij- dat de mens moet waken voor wat hem als 'pleasure' voorkomt en 'pain' niet moet schuwen, om een goed leven te leiden. Dat er iets radicaal verkeerd is in zijn natuurlijke affectieve huishouding en een innerlijke strijd noodzakelijk is teneinde die huishouding op orde te brengen. Dat de mens van nature een barbaar is en alleen *the spirit of*

49 *o.c.*, p.21
50 *o.c.*, p.19
51 *o.c.*, p.19

a gentleman en/of *the spirit of religion* hem tot een beschaafd wezen maken, tot een wezen dat menselijk is in de volle zin van het woord.

Volgens de Verlichtingsdenkers is dit 'the principle of utility misapplied'. Het is een onzindelijke wijze van denken die nodeloos des mensen geluk in de weg staat. Met de natuurlijke affectieve huishouding van de mens is doorgaans niets mis. Hij is zeker niet geneigd tot alle kwaad. En daarmee zijn we bij 'des Pudels Kern': in het Verlichtingsdenken verdampt de notie van het kwaad in de mens. Twee verschillende argumentatielijnen zijn daarbij te ontwaren. Ofwel de aanwezigheid van natuurlijke kwade affecten wordt ontkend, ofwel de aanwezigheid van deze affecten wordt erkend, maar de kwalijkheid ervan wordt ontkend. [53]

12. De onschuldige mens

De eerste argumentatielijn kent weer twee verschillende varianten. In de eerste plaats de variant die ervan uitgaat dat de mens bij zijn geboorte geen 'innate principles' heeft, noch van speculatieve aard noch van praktische aard. Zijn geest is een *tabula rasa*. Alle kennis en inzicht, alsook het handelen, zijn te herleiden tot empirische sensaties. Locke's *Essay concerning Human Understanding* wordt doorgaans aangewezen als *fons et origo* van deze opvatting.[54] Ook de Verlichtingsdenkers zelf verwezen graag naar Locke's *Essay* als lichtend voorbeeld.[55]

---

[52]Burke, *Reflections*, pp.172-173. Cursivering toegevoegd

[53] De Verlichting heeft nog een alternatieve oplossing voor het probleem van het kwaad aangedragen: het kwaad in de wereld ontkennen. Deze oplossing is vooral verbonden met de namen van Shaftesbury en Leibniz –en met de naam van Voltaire, die het aanvankelijk deelde, maar het in de *Candide* genadeloos neersabelde. De teneur van dit kosmische optimisme is door Alexander Pope fraai verwoord: 'All nature is but art unknown to thee / All chance, direction which thou canst not see / All discord, harmony not understood / All partial evil, universal good / And spite of pride, in erring reason's spite / One truth is clear, Whatever is, is right.' De verwantschap met en de invloed op de twee in dit opstel besproken argumentatielijnen van het Verlichtingsdenken van dit deïsme is natuurlijk groot.

[54] Cf. Paul Hazard, *La Crise de la Conscience Européenne*, III.1: 'L'empirisme de Locke'. De vraag is natuurlijk of de Verlichtingsdenkers zich op Locke beriepen uit overtuiging of om zich niet te encanailleren met de vermaledijde Spinoza en Hobbes. De meningen lopen uiteen. Duidelijk is in ieder geval dat, zoals Hazard stelt '(i)l ne voulait, à aucun prix, être confondu avec les matérialistes, affirmant, au contraire, l'existence d'un Être éternel, principe pensent, infiniment sage'. Dat laat open of Lockes soms vrome uitlatingen uit te leggen zijn als een vorm van voorzichtigheid. Cf. Leo Strauss, *Natural Right and History*, pp.202-251; en de tegenovergestelde visie: John Dunn, *The Political Thought of John Locke,* Cambridge etc. 1982

[55] Cf. Jean Le Rond d'Alambert, *Discours Preliminaire* van de *Encyclopédi*e, vol.I, p.xxvii: 'On peut dire qu'il créa la Métaphysique à peu-près comme Newton avoit créé la Physique. Il conçut que les abstractions & les questions ridicules qu'on avoit jusqu'alors agitées, & qui avoient fait comme la substance de la Philosophie, étoient la partie qu'il falloit sur-tout proscrire. Il chercha dans les abstractions & et dans l'abus des signes les causes principales de nos erreurs, & les y trouva. Pour connoitre notre ame, ses idées & ses affections, il n'étudia point des livres, parce qu'ils auroient mal instruit; il se contenta de descendre profondement en lui même; & après s'être, pour ainsi dire, contemplé longtems, il ne fit dans sonTraité de l'endement humain que présenter aux hommes le mirroir dans lequel il s'étoit vû. En un mot il réduisit la Métaphysique à ce qu'elle doit être en effet, la Physique expérimentale de l'ame (..)'.

En in de tweede plaats de variant die ervan uitgaat dat de mens van nature goed is, een opvatting die vooral door de werken van Rousseau grote aanhang heeft verworven.[56] 'Les hommes sont méchants, une triste et continuelle expérience dispense de la preuve; cependent l'homme est naturellement bon (..)', aldus Jean-Jacques.[57]

Hoewel in een bepaald opzicht een omkering van het Lockeaanse perspectief zoals zojuist geschetst, is Rousseau's opvatting wat betreft het probleem van het kwaad slechts een radicalisering ervan. In zijn optiek is de mens niet slechts een onbeschreven blad van origine, maar moreel goed. Ernst Cassirer merkt hierover in *Die Philosophie der Auflärung* op: 'Der Gedanke des Sündenfalls hat auch für ihn jegliche Kraft und Geltung verloren. In diesem Punkt hat er das orthodoxe System nicht minder scharf und nicht weniger radikal bekämpft, als es Voltaire und die Denker des enzyklopädistischen Kreises getan haben. Und eben hier ist es zum unversöhnlichen Konflikt und zum endgültigen Bruch zwischen ihm und der kirchlichen Lehre gekommen. In ihrem Urteil über Rousseaus Schriften hat die Kirche selbst diese Kernfrage sofort mit voller Klarheit und Sicherheit als das eigentlich-entscheidende Problem hervorgehoben. Das Mandat, in welchem Christoph de Beaumont, Erzbischof von Paris, den *Émile* verdammt, betont, daβ Rousseaus These, daβ die ersten Regungen der menschlichen Natur stets unschuldig und gut seien, in schroffstem Gegensatz zu allem stünde, was die Heilige Schrift und die Kirche über das Wesen des Menschen gelehrt hätten'.[58]

Voor beide Verlichtingsvarianten –de Lockeaanse en de Rousseauïaanse- dient de oorsprong van het kwaad niet in de mens gezocht te worden, maar in de maatschappij. Als er al kwaad in hem schuilt dan is dat een afgeleid kwaad, veroorzaakt door een maatschappij die de mens gemaakt heeft tot wat hij is. Verbetert de maatschappij, dan wordt ook de mens een beter wezen.

Dat wat betreft de overeenkomst. Verschil is er ook. In de Lockeaanse opvatting van de mens als *tabula rasa* herkennen we de grondslag van het 'maakbaarheidsidee', dat in de negentiende en de twintigste eeuw bovenal in de socialistische traditie weerklank vindt, het idee dat mens en maatschappij volledig kneedbaar zijn, niets vastligt in de aard der dingen en een juiste politiek dus een fundamenteel andere en betere mens en maatschappij kan scheppen.[59] In de Rousseauïaanse opvatting herkennen we de grondslag van het anarchisme

---

[56] Maar ook door bijvoorbeeld Diderot is verkondigd: 'Voulez-vous savoir l'histoire abrégée de notre misère? Le voici. Il existait un homme naturel; on a introduit au dedans de cet homme un homme artificiel, et il s'est élevé dans la caverne une guerre continuelle qui dure toute la vie. Tantôt l'homme naturel est le plus fort, tantôt il est terrassé pas l'homme moral et artificiel; et dans l'un et dans l'autre cas le triste monstre est tiraillé, tenallé, tourmenté, étendu sur la roue, sans cesse malheureux.' Geciteerd in: Hazard, *La Pensée Européenne*, p.164

[57] J-J. Rousseau, *Discours de l'Inégalité parmi les Hommes*, note i

[58] Ernst Cassirer, *o.c.*, pp.207-208, cursivering toegevoegd.

[59] Deze gedachte wordt overigens pas door de late, radicale Verlichtingsdenkers verdedigd. Locke zou de consequenties die de *philosophes* uit zijn theorie trokken zeker niet gedeeld hebben. Cf. J.B. Bury, *o.c.,* hst.VI-VIIII. Integendeel; wanneer men zich, met die conclusies in het achterhoofd aan de lezing

en het 'terug naar de natuur'-denken, dat een diepe invloed had en heeft op het moderne denken over milieu, maar ook over seksualiteit, over omgangsvormen, over opvoeding en over de waarde van moraal in het algemeen.

Het conservatisme heeft natuurlijk geen goed woord over voor deze opvattingen. Ze getuigen van grote psychologische blindheid en onnozelheid en leiden bovendien tot een aanpak van het kwaad die op het verkeerde punt aangrijpt en dus op zijn best zonder resultaat zal blijven, maar waarschijnlijk zelfs het tegendeel zal bewerkstelligen van wat wordt beoogd. Concreet: zowel Lockes *tabula rasa*-theorie van de mens als Rousseau's idee van zijn natuurlijke goedheid zijn wegbereiders en aanjagers van het kwaad.

13. Private vices, public benefits

De tweede argumentatielijn in het Verlichtingsdenken die gericht is tegen de traditionele gedachte van des mensen geneigdheid tot het kwaad, behelst, zoals al gezegd, de erkenning van de aanwezigheid van de traditioneel als kwalijk bestempelde affecten, maar de ontkenning van de kwalijkheid ervan. *Locus classicus* in dezen is Mandevilles *Fable of the Bees*, dat als veelzeggende ondertitel heeft: 'private vices, public benefits'. [60] Het werk bestaat uit een gedicht en een uitgebreide toelichting er op en verdediging ervan. Het gedicht, getiteld 'The Grumbling Hive' verhaalt van:

A spacious Hive well stockt with Bees,
That liv'd in Luxury and Ease;
And yet as fam'd for Laws and Arms,
As yielding large and early Swarms;
Was counted the great Nursery
Of Sciences and Industry.
No Bees had better Government.
More fickleness, or less Content:
They were not Slaves to Tyranny.
Nor rul'd by wild Democracy;
But Kings, that could not wrong, because
Their Power was circumscrib'd by Laws[61]

van Lockes *Essay concerning Human Understanding* zet, kan men niet anders dan besluiten dat Locke iets anders voor ogen had dan de radicale Verlichtingsdenkers ervan gemaakt hebben. Ook deze Locke heeft school gemaakt. De Verlichting heeft, naast de zoëven besproken benadering, nog een andere, in vele opzichten tegengestelde, intellectuele traditie opgeleverd, die zich eveneens en met meer recht beriep op Locke, daar ze trouwer is aan diens bedoelingen Dit is de traditie van het marktliberalisme. Zie *infra*. Cf. F.A. Hayek, 'Individualism: True and False, in: Hayek, *o.c.*, pp.1-32; J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Londen 1952; G.H. Sabine, 'The Two Democratic Traditions', in: *Philosophical Review*, Vol. LXI (1952), pp.451-474; Sheldon Wolin, *Politics and Vision*, Londen 1961, hst. IX

[60] Bernard Mandeville, *Fable of the Bees*, F.B.Kay ed., Indianapolis 1988

[61] *o.c.*, p.17

Kortom, het gaat goed met de bewoners van de bijenkorf. Wat zijn de oorzaken van die voorspoed? Het zijn 'lust', 'vanity', 'enmity', 'deceit', 'sloth', 'avarice', 'pride', 'envy', 'drunkenness', 'gluttony' enzovoorts.

Thus every Part was full of Vice.
Yet the whole Mass a Paradise;[62]

Want:

Thus Vice nurs'd Ingenuity,
Which joined with Time and Industry,
Had carry'd Life's Conveniencies,
It's real Pleasures, Comforts, Ease,
To such a Height, the very Poor
Liv'd better than the Rich before,
And nothing could be added more.[63]

Toch waren de bijen niet tevreden:

But all the Rogues cry'd brazenly,
Good Goods, Had we but Honesty![64]

Dit werkt op de zenuwen van Jupiter:

But Jove with Indignation mov'd
At last in Anger swore, He'd rid
The bawling Hive of Fraud; and did.[65]

De gevolgens zijn desastreus. De eens zo grote, welvarende en bloeiende bijenkorf verwordt tot een miezerige kolonie bijen, die in armoe en ellende moeten leven. Het gedicht besluit met 'The Moral':

Then leave Complaints: Fools only strive
To make a Great an Honest Hive
T'enjoy the World's Conveniences,
Be fam'd in War, yet live in Ease,
Without great Vices, is a vain
Eutopia seated in the Brain.
Fraud, Luxury and Pride must live,
While we the Benefits receive[66]

Een ware 'Umwertung aller Werte' wordt hier door Mandeville voorgesteld. Zo ongeveer alles wat traditioneel werd be- en veroordeeld als een kwade aandrift, wordt in de *Fable of the Bees*, met kennelijk genoegen, gepresenteerd als een goede eigenschap, omdat de maatschappelijke consequenties ervan veelal gunstig zijn.

---

[62] *o.c.*, p.24
[63] *o.c.*, p.26
[64] *o.c.*, p.27
[65] *o.c.*, p.27
[66] *o.c.*, p.36

Deze gedachte is onmiskenbaar de wezenskern van wat later het liberalisme is gaan heten en met name door Adam Smith's *Wealth of Nations* (1776) 'salonfähig' is gemaakt. Smith's werk kan beschouwd worden als een gekuiste versie van Mandevilles *Fable*, waarin de vindicatie van de kwade aandriften wordt verhuld door het gebruik van het veel minder provocatieve, algemene begrip 'self-interest'. 'It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their own interest', zo luidt een van de bekendste adagia in de *Wealth of Nations*.[67] Dat wat traditioneel als zondig wordt afgekeurd is juist toe te juichen, omdat het maakt dat mensen elkaar wederzijds helpen en bevorderen, ook al hebben ze slechts hun eigen voordeel op het oog. Hebzucht bijvoorbeeld maakt dat iemand zaken of diensten te koop of te huur aanbiedt die anderen graag willen hebben en maakt bovendien vaak dat zij het überhaupt willen hebben. Maar ook de wellust, de eerzucht, de afgunst of nog een andere zonde zwengelt dit proces van wederzijdse dienstverlening aan en houdt het op gang.

Het conservatisme is ook tegen deze argumentatielijn fel gekant. In dit geval echter niet omdat de redenering onnozel en wereldvreemd is, maar juist omdat ze al te cynisch en 'weltmännisch' is. Mandevilles 'Introduction' op de *Fable* spreekt boekdelen: 'One of the greatest reasons why so few People understand themselves, is, that most Writers are always teaching Men what they should be, and hardly ever trouble their Heads with telling them what they really are. As for my Part (..), I believe Man (..) to be a compound of various Passions, that all of them, as they are provoked and come uppermost, govern him by turns, whether he will or no'.[68] Met andere woorden: de kloof tussen *Sollen* en *Sein* kan niet gedicht worden, of het zou moeten zijn door de norm aan te passen aan de feiten. Het omgekeerde na te streven en de norm tot maatstaf van de feiten te maken, is zinloos, omdat de mens nu eenmaal is zoals hij is en ook nimmer zal verbeteren.

Deze visie miskent naar het oordeel der conservatieven de werkelijke verhouding tussen de sfeer van het *Sollen* en de sfeer van het *Sein*, althans zolang de aspiratie van menselijkheid en beschaving niet volledig is uitgedoofd. Anders dan Mandeville c.s beweren, is de mens niet per definitie een slaaf van zijn passies, hoewel hij het wel gemakkelijk kan worden. Dat een systeem van wederzijdse dienstverlening, gebaseerd op allerlei kwalijke affecten die in de mens huizen –en die door de vrije werking van dat systeem ook nog eens aangevuurd worden- 'werkt', in die zin dat ze het nut maximeert, zal geen conservatief ontkennen. Anders dan vele andere critici, gelooft de conservatief niet dat 'de markt' faalt,

---

67 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and the Causes of the The Wealth of Nations*, bk.I, hst.2

68 Mandeville, *o.c.*, p.39 Een vergelijkbaar sentiment treft men al aan bij Machiavelli, *Il Principe*, hst.15: '(..) want er is zo'n groot verschil tussen hoe men leeft en hoe men zou moeten leven dat iemand, die wat men doet verwaarloost voor wat men zou moeten doen, eerder zijn ondergang dan zijn redding tegemoet gaat'. Cf. Leo Strauss, *Thoughts on Machiavelli*, Chicago en Londen 1978, hst.II en

getoetst aan zijn eigen notie van succes: de nutsmaximalisatie. De kritiek van de conservatief heeft geen betrekking op de vraag of de markt waarmaakt wat hij belooft, maar op de vraag of dat wat de markt ons kan geven altijd wel zo begerenswaardig is. Immers, de passies -of in een moderner jargon: de preferenties- zijn voor de markt het uitgangspunt dat niet *in Frage* wordt gesteld. Voor de conservatief daarentegen zijn de passies de kern van het probleem. De kritiek op het 'marktdenken'dat hierin besloten ligt, is fundamenteel, veel fundamenteler dan bijvoorbeeld de welvaartstheoretische of Keynesiaanse kritiek,[69] want ze betreft het doel en niet de wijze waarop dat doel bereikt dient te worden.[70]

14. De grenzen van de vrijheid

Ook de Verlichtingsfilosofie erkent dat aan de conatie grenzen gesteld dienen te worden. Dat geldt voor de Lockeaanse, maar ook voor de Rousseauiaanse en de Mandevilliaanse variant. Passies, i.e. preferenties, zijn niet geheel en al *legibus solutae*. Kwade aandriften zijn in deze kwade wereld nu eenmaal een feit. En wanneer hebzucht leidt tot diefstal, wellust tot verkrachting, eerzucht tot moord, heerszucht tot onderdrukking, enzovoorts, kan men immers bezwaarlijk blijven toezien. Wat in zo'n geval te doen?

Het kwaad in de menselijke inborst is een feitelijk gegeven, ook al is het wellicht geen natuurgegeven. De mens wordt volgens de Verlichtingsfilosofie immers geregeerd door passies en veel van die passies zijn in de maatschappij zoals wij haar kennen van kwalijke aard. Te denken is bijvoorbeeld aan haat, afgunst en toorn. Voor zover deze passies niet kunnen worden ingetoomd door het systeem van wederzijdse dienstverlening, dienen ze op andere wijze ingetoomd te worden, op straffe van een terugval in de barbarij of verval tot een akelig despotisme.

Hoe? In het Verlichtingsdenken worden drie essentiële institutionele 'checks' op de kwalijke passies onderscheiden: de staat, de publieke opinie en een 'inner control' die de

---

van dezelfde auteur, 'The Three Waves of Modernity', in: *An Introduction to Political Philosophy*, Detroit 1989

[69] Cf. voor wat betreft de welvaartstheorie: Tyler Cowen (red.), *The Theory of Market Failure*, Fairfax 1988 en voor wat betreft het Keynesianisme: W.H. Hutt, *The Keynesian Episode: a Reassessment*, Indianapolis 1979

[70] Daarmee wil niet gezegd zijn dat het conservatisme geen oog heeft voor de excellenties van de markt. Integendeel. Veel conservatieven zijn uitgesproken voorstanders van de markteconomie, Burke voorop. Cf zijn *Thoughts and Details on Scarcity*, in: *Miscellaneous Writings*, Indianapolis 1999, pp.49-92. Maar, anders dan veel liberalen, hebben conservatieven ook een open oog voor de beperktheid en de gevaren van het marktdenken. Burke is een voorstander van de marktwerking, maar betreurt de dominantie van 'sophists, oeconomists, and calculators'. Cf. *Reflections*, p.169 Ook Adam Smth zou trouwens vreemd opgekeken hebben als hij wist op welke terreinen des levens theoretici die zich op hem beroepen het marktdenken toepassen. Cf. Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York 1957; Gary Becker, *A Treatise on the Family*, Cambridge Mass., 1981; Richard Posner, *Economic Analysis of Law*, Boston en Toronto 1986: interpretaties van respectievelijk het democratische politieke bestel, het gezin en het rechtsbestel, die naar conservatieve opvatting schraal en opppervlakig zijn en, wanneer ze als norm of als vanzelfsprekendheid gelden, zeer schadelijke consequenties hebben voor deze terreinen des levens.

resultante is van opvoeding. Deze instituten kunnen d.m.v. 'rewards' and 'punishments' de individuele calculus van 'pain' en 'pleasure' zodanig manipuleren dat het gewenste gedrag resulteert.

De staat, de publieke opinie en een 'inner control', ingeplant door de opvoeding: ook in het conservatisme, dat de klassieke en de christelijke traditie volgt, worden deze, zoals al uiteengezet, als primaire bronnen van orde beschouwd, als buffers tegen de barbarij. Op het eerste gezicht lijken de traditioneel-conservatieve en de Verlichtingsvisie op dit punt dus sterk op elkaar. Maar de schijn bedriegt. Er bestaan tussen beide visies wezenlijke verschillen.

Ten eerste met betrekking tot de analyse en waardering van de 'inner control'. Voor het Verlichtingsdenken heeft de 'inner control' een negatieve connotatie: het staat voor de meest vergaande inperking van de vrijheid. In de traditioneel-conservatieve opvatting daarentegen is, zoals we hebben uiteengezet, de 'inner control' de voorwaarde bij uitstek voor de vrijheid.

Hiermee hangt nog een tweede verschil samen tussen de Verlichtingsopvatting en de traditioneel-conservatieve visie. De eerstgenoemde heeft een sterke voorkeur voor de staat en de wet als instrument om kwalijke passies in te tomen. De sociale controle staat qua maatschappelijk belang duidelijk op het tweede plan en wordt, onder invloed van onder andere Rousseau en J.S. Mill, zelfs afgewezen als een vorm van onvrijheid.[71] Voor de conservatieve visie geldt het omgekeerde.

Samenvattend kan worden gesteld dat Verlichting en conservatisme een tegenovergestelde opvatting hebben over de drie genoemde bronnen van orde. Voor het conservatisme is de 'inner control' de belangrijkste en bij uitstek menselijke bron van orde. De sociale controle is het voornaamste instrument om enerzijds die 'inner control' te vormen en anderzijds als achtervanger te fungeren als die onvoldoende sturing geeft. En het juridisch instrumentarium van de staat is slechts *ultimum remedium*, als niets anders blijkt te werken.

Voor de Verlichting is de aanpak van intolerabel gedrag eerst en vooral een zaak van de staat en het recht. De sociale controle vult het juridisch instrumentarium aan, maar staat tevens bij vele Verlichtingsdenken in een kwade reuk. Ze is immers niet openbaar en voor iedereen gelijk en ze behoeft niet beargumenteerd te worden. Het is de methode van het 'vooroordeel' en het 'conformisme' en de bron van conditionering en indoctrinatie. De 'inner control' tenslotte is vanuit Verlichtingsperspectief niets anders dan precies genoemde

---

[71] J-J. Rousseau, *Discours de l'Inégalité parmi les Hommes*, note o; J.S. Mill, *On Liberty.* Cf. over Mill: Gertrude Himmelfarb, *On Liberty & Liberalism*, San Francisco 1990. Het verschil tussen Rousseau en Mill c.s enerzijds en de traditie & conservatisme, maar ook de oudere Verlichtingsdenkers anderzijds ligt niet in de perceptie van het belang van 'het oog van de ander', maar in de waardering ervan. De negatieve waardering van sociale controle is een van dé innovaties van de romantiek, maar is in wezen niet meer dan een radicalisering van het vrijheidsbegrip van de Verlichtingsfilosofen. Cf. noot 6 *supra*; Locke*, o.c.*, II.xxviii.12, die er niet alleen geen kwaad in ziet,

conditionering en indoctrinatie: de resultante van de verinnerlijking van sociale 'rewards' en 'punishments'. Dat wat het conservatisme 'geweten' noemt en roemt als het goddelijke in de mens, wordt door het Verlichtingsdenken bestempeld als een vreemd element in de mens, dat hem nog het meest van alles belemmert in zijn vrijheid, omdat het een innerlijke belemmering is. De gewetensvorming, de morele opvoeding, die volgens de conservatief de voorwaarde is voor vrijheid, verschijnt hier als de meest diepgaande inbreuk op die vrijheid.

15. The widening gyre

Tot zover een –geserreerde en synthetiserende- analyse van het conservatisme. Nog een enkele overdenking tot besluit. Wanneer we nu in vogelvlucht de historische ontwikkeling van de afgelopen tweehonderd jaar overzien en er vanuit een conservatief perspectief ons licht over laten schijnen, welke conclusies kunnen we dan trekken over onze tijd en de nabije toekomst?

De kern van het conservatisme is de overtuiging dat menselijk geluk en de vrijheid vooral afhangt van een innerlijke gesteldheid, die de resultante is van een innerlijke strijd tegen allerlei primaire impulsen, die de mens op het verkeerde pad brengen. De mens is geneigd aan deze primaire impulsen gehoor te geven, omdat in hun navolging ogenschijnlijk zijn geluk ligt. Nadere bezinning leert echter dat het tegendeel het geval is. Toegeven aan primaire impulsen luidt voor het individu en de collectiviteit veelal de miserie in: armoede, ziekte, twist, eenzaamheid, smaad, onderdrukking, oorlog, dood. Eerzucht, heerszucht, hebzucht, wellust, etcetera zijn demonische krachten met een vernietigend effect op de psyche en het lichaam, op de sociale orde en harmonie en op de materiële 'Umwelt'.

Het is dus merkwaardig gesteld met de mens. In tegenstelling tot de andere schepselen doet hij niet spontaan en vanzelf het goede. Hij valt in zekere zin buiten de scheppingsorde. Hij is bezoedeld met het kwaad en hij behoeft reiniging alvorens hij in staat is tot het goede. Die reiniging kan op verschillende wijze geïnterpreteerd worden: als een verheffing of als een ommekeer. Hoe dit ook zij: steeds gaat het om het inzicht dat de mens, om het goede te doen, moet waken voor wat hem als 'pleasure' voorkomt en niet per definitie moet schuwen wat hem als 'pain' voorkomt. Het goede doen vereist *contre coeur* gaan. Dit vereist een gezamelijke inspanning van de rede en de wil. Indien deze innerlijke discipline niet aanwezig is kan chaos en anarchie alleen voorkomen worden door disciplinering van buitenaf: door sociale controle of het dwangapparaat van de staat.

Wanneer we nu een blik werpen op de geschiedenis, dan kunnen we het volgende vaststellen. Ten eerste: twee intellectueel-morele tradities hebben dit gedachtengoed door de eeuwen heen van generatie op generatie overgeleverd. Enerzijds de aristocratische traditie -de

---

maar sociale controle zelfs beschouwt als de meest effectieve wijze om de mens in het gareel te

belichaming van Burke's *spirit of a gentleman*- , die vooral georiënteerd was op het erfgoed van de oude Grieken en Romeinen[72] en anderzijds de christelijke traditie -de belichaming van Burke's *spirit of religion*-, die zich vooral liet leiden door het Bijbelse woord.[73]

Ten tweede: Verlichting en Revolutie vormen, zoals in dit opstel uiteengezet, een radicale breuk met deze tradities en dus met het gedachtegoed dat ten grondslag ligt aan de westerse beschaving.

Ten derde: Verlichting en Revolutie zijn er niet in geslaagd de twee aloude tradities ineens weg te vagen. De geest was uit de fles, maar dat betekende niet dat het meteen en volledig met de klassieke en christelijke traditie gedaan was. In 1815 begint een periode die bekend staat als de Restauratie, een periode waarin doelbewust een herstel van de voormalige orde werd nagestreefd, zij het uiteraard niet *tout court.* Nog heel lang zijn de klassieke en christelijke traditie aldus de dominante intellectueel-morele tradities gebleven in Europa, ondanks alle vernieuwing en verandering.[74]

Het is eigenlijk pas in onze tijd dat ze zo goed als verdwenen zijn uit het bewustzijn van de meerderheid van de Europese bevolking. De eerste wereldoorlog was daarvan de opmaat en de culturele revolutie van eind jaren zestig heeft de traditie de nekslag toegebracht. Het gevolg is dat sedert kort generaties opgroeien, die noch van de klassieke traditie, noch van de christelijke traditie iets hebben meegekregen, generaties die het geheel en al moeten doen met de opvattingen van het Verlichtingsdenken.

Is dat erg? Volgens de conservatieven wel. Het vormt zelfs de grootste bedreiging voor de mensheid anno nu. Het Verlichtingsdenken heeft de mens enerzijds bevrijd van de innerlijke morele censor, die volgens vroegere generaties nodig was om hem op het rechte pad te houden en zo beschaving, menselijkheid en vrijheid mogelijk te maken. Anderzijds heeft het hem een een technisch instrumentarium aangemeten dat ongeëvenaard is in de geschiedenis. Het Verlichtingsdenken heeft de mens met andere woorden tot een ongekend zwaarbewapende barbaar gemaakt, een wezen dat alles beheerst behalve zichzelf.

Als deze visie juist is, moeten de effecten van de barbarisering in de werkelijkheid terug te vinden zijn.[75] Als we beginnen met de -in meer dan één opzicht- grofste indicatoren van barbarij -moordadigheid en onderdrukking- dan kan volgens de conservatief niet anders dan geconcludeerd worden dat de twintigste eeuw een dieptepunt in de

---

houden.

[72] Cf. Andreas Kinneging, *Aristocracy, Antiquity, and History*, New Brunswick, NJ 1997

[73] Cf. Ernst Troeltsch, *Die Soziallehren der Christichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen 1919

[74] De overdracht van klassieken geschiedde met name door het gymnasiale en universitaire onderwijs in de *humaniora*, de overdracht van de christelijke leer door de kerken. De uitholling respectievelijk neergang van deze instituties in de twintigste eeuw is dan ook meer dan symbolisch voor de algemene ontwikkeling.

[75] In dit verband mag niet onvermeld blijven dat bij de bestorming van de Bastille, 'het gehate symbool van het despotisme', bleek dat de gevangenis slechts zeven gevangen behuisde. Dit zegt veel over het 'despotische' karakter van het ancien régime en over de redelijkheid van de revolutionairen.

mensheidsgeschiedenis was. Honderzeventig miljoen 'deaths by government' alleen al,[76] waarvan een flink deel in Europa; en de aanwezigheid van despotische regimes, juist ook in Europa, waarbij vergeleken de tirannieën uit het verleden bijna arcadisch ogen. En dit alles in de rotsvaste overtuiging dat de twintigste eeuw ten opzichte van het verleden een flinke sprong voorwaarts was qua beschaving, menselijkheid en vrijheid.

Wanneer we nu afdalen naar een minder dramatisch niveau en onze blik richten op alledaagse ontwikkelingen in deze tijd, die gemakkelijk over het hoofd worden gezien of worden afgedaan als onbetekenend, dan zijn er volgens de conservatieven talloze verschijnselen aan te wijzen, die allemaal te maken hebben met het geleidelijk verdwijnen van de 'inner control'. Om te beginnen kijgt hierdoor de concupiscentie vrij spel. Hoogmoed, hebzucht, wellust, toorn, gulzigheid, afgunst, onverschilligheid en hun talrijk kroost kunnen ongegeneerd worden botgevierd en tieren dan ook welig. De gevolgen zijn groot. Crimineel en onbehoorlijk gedrag neemt toe: moord, diefstal, gewelddadigheid, fraude, overspel, maar ook kwaadsprekerij, smaad, tiranniek gedrag, ongeïnteresseerdheid etc.etc. Sociabiliteit en altruïsme nemen af: welwillendheid, medelijden, zorg, hulp, bescherming, aandacht, respect, liefde.

De noodzaak van sociale controle neemt dus toe, maar de acceptatie ervan neemt recht evenredig af, daar ze wordt uitgelegd als een zware inbreuk op de individuele vrijheid. De bijsturing en correctie van het handelen van de mens door anderen, wordt als moreel kwestieus ervaren. Dit geldt zelfs voor de verhouding tussen ouders en kinderen, die al in een heel vroeg stadium worden geacht 'zelfstandig' te kiezen en dus *a fortiori* voor alle minder intieme verhoudingen. Dit gebrek aan legitimiteit leidt ertoe dat de sociale controle afneemt in plaats van toeneemt. Daarmee vervluchtigt een tweede belangrijke bron van maatschappelijke -en spirituele- orde.

Dit alles resulteert in toenemende sociale problemen, waarvoor de hulp van de staat wordt ingeroepen, in een poging met het juridisch instrumentarium de nood te lenigen.[77] Dit leidt tot een lawine aan regelgeving en beleid. Het resultaat is een hypertrofiëring van de staat, die zowel het intolerabele gedrag moet tegengaan en bestraffen, alsook het tekortschietende particuliere intitiatief in hulp en zorg moet compenseren. Nu zijn er twee mogelijkheden: of de staat slaagt daarin, of niet. In het laatste geval ontstaat er geleidelijk aan een anarchie, waarin het recht van de sterkste ongehinderd zal gelden.[78] Het is evenwel ook

---

[76] R.J. Rummel, *Death by Government*, New Brunswick NJ, 1994

[77] Bij liberalen bestaat het idee ontstaan dat veel sociale problemen ook door 'marktwerking' kunnen worden opgelost. Cf. vooral Murray Rothbard, *For a New Liberty*, New York 1978 en *Ethics of Liberty*, New York 1998, die juist door zijn principiële stellingname de -voor de conservatief absurde- consequenties van het liberale denken blootlegt.

[78] Modieuze betogen over de virtuele staat, het einde van het primaat van de politiek en onderhandelend bestuur verliezen volgens conservatieven uit het oog dat duidelijk dient te zijn waar de soevereiniteit ligt. Als dat niet het geval is en iedereen zijn eigen gang gaat, ontstaat in toenemende mate een chaos,

mogelijk dat de staat er wel in slaagt orde te scheppen in de chaos. Maar dan ontstaat geleidelijk aan een albedil, die wellicht niet despotisch is in de klassieke zin van het woord, maar despotisch op de wijze als door Tocqueville op onnavolgbare wijze beschreven in zijn *De la Démocratie en Amerique*.

Enerzijds ziet men, zo schrijft hij, 'une foule innombrable d'hommes sembables et égaux qui tournent sans repos sur eux-mêmes pour se procurer de petits et vulgaires plaisirs, dont ils emplissent leur âme.. Chacun d’eux, rétiré à l'écart, est comme étranger à la destinée de tous les autres; ses enfants et ses amis particuliers forment pour lui toute l'espèce humaine; quant au demeurant de ses concitoyens, il est à côté d'eux, mais il ne les voit pas; il les touche et ne les sent point; il n'existe qu’en lui-même et pour lui seul, et, s'il lui reste encore une famille, on peut dire du moins qu'il n'a plus de patrie. Au-dessus de ceux-là s'élève un pouvoir immense et tutélaire, qui se charge seul d'assurer leur jouissance et de veiller sur leur sort. Il est absolu, détaillé, régulier, prévoyant et doux. (..) Il travaille volontiers à leur bonheur; mais il veut en être l'unique agent et le seul arbitre; il pourvoit à leur sécurité, prévoit et assure leurs besoins, facilite leurs plaisirs, conduit leurs principales affaires, dirige leur industrie, règle leurs successions, divise leurs héritages; que ne peut-il leur ôter entièrement le trouble de penser et la peine de vivre? (..) (I)l ne brise pas les volontés, mais il les amollit, les plie et les dirige; il force rarement d'agir, mais il s'oppose sans cesse à ce qu’on agisse; il ne détruit point, il empêche de naître; il ne tyrannise point, il gêne, il comprime, il énerve, il éteint, il hébète, et il réduit enfin chaque nation à n'être plus qu'un troupeau d ‘animaux timides et industrieux, don’t le gouvernement est le berger'.[79]

Deze toestand is wellicht rustig en wellicht maximaliseert ze zelfs het nut, maar met beschaving, menselijkheid en vrijheid heeft het niets van doen.

We leven al met al in een uitermate interessante tijd. De mens- en maatschappijvisie van de Verlichtingsdenkers is anno nu tot een vanzelfsprekendheid geworden voor de meeste mensen -zo vanzelfsprekend dat zij die spreken vanuit een van de twee oudere tradities vaak zelfs niet meer worden verstaan. De maatschappij zoals die zich de komende decennia zal ontwikkelen zal dan ook in het teken staan van dit Verlichtingsdenken. En we zullen dus in staat worden gesteld te beoordelen of het Verlichtingsdenken te langen leste waar kan maken wat ze beloofd: geluk en vrijheid voor iedereen. Laten we hopen dat de conservatieve kritiek op het Verlichtingsdenken niet accuraat is. Want dan zou de droom van geluk en vrijheid wel eens onverhoopt kunnen veranderen in een nachtmerrie van ongekende ellende en onderdrukking.

---

waarin 'might is right'. Wat al deze betogen vergeten is dat 'order is the first need of all' en dat 'order' hiërarchie veronderstelt. Wie de noodzaak van hiërarchie miskent, roept anarchie op, die op haar beurt weer veelal de tirannie inluidt. Cf. nogmaals Burke, *Reflections*, p.172: ‘Kings will be tyrants from policy when subjects are rebels from principle’

[79] Alexis de Tocqueville, *De la Démocratie en Amerique*, IV.6

Dr. A.A.M. Kinneging is Universitair hoofddocent rechtsfilosofie aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden.